

## **Mezinárodní politika, mír a válka, 1815-1914**

*Paul W. Schroeder*

Za řadu podnětných návrhů a kritických připomínek chci poděkovat profesoru F. R. Bridgeovi.

V této kapitole je zvolen tradiční přístup i téma: analýza měnicí se povahy a struktury evropské mezinárodní politiky v devatenáctém století. Postup v ní uplatněný už tak tradiční není: místo aby se soustředila, jak je to obvyklé, na vysvětlení války, zaměřuje se na vysvětlení míru. Mír je více umělá záležitost a vyžaduje důkladnější vysvětlení. Zatímco válka někdy prostě nastane, mír je vždy něčím způsoben. A navíc, když porozumíme tomu, proč bylo devatenácté století mírumilovnější než kterékoli jiné století před ním, pomůže nám to objasnit, proč skončilo válkou do té doby nebývalé velikosti.

Nejzřejmějším znakem mírového století v Evropě je relativně malý počet relativně omezených válek – od roku 1815 do roku 1914 nedošlo k žádné všeobecné nebo systematické válce (tj. takové, do níž by byly vtaženy všechny mocnosti nebo alespoň jejich většina); ve dvou poměrně dlouhých obdobích 1815-1854 a 1871-1914 se pak nevyskytla žádná válka mezi evropskými mocnostmi. I když v polovině století spolu mocnosti bojovaly v pěti válkách, jež byly všechny významné svými důsledky, dokonce i tyto války měly poměrně omezené trvání, rozsah a ztráty na životech. Stejně překvapivá je stabilita zúčastněných aktérů. Všechny mocnosti z roku 1815 přežily jako takové až do roku 1914, přestože došlo k jistým změnám v pořadí. S výjimkou německých a italských států, které v polovině století pohltilo sjednocení, přežila i většina menších států a objevily se i některé nové.

Mezinárodní instituce devatenáctého století, jakož i postupy v devatenáctém století uplatňované na mezinárodní úrovni, se měnily směrem k větší stabilitě. Aliance, které v osmnáctém století představovaly v první řadě nástroje k zajištění moci, bezpečnosti a konkrétních výhod, se po většinu devatenáctého století využívaly především ke zvládnání a kontrole jak protivníků, tak spojenců a k prevenci nadměrné kumulace moci. Systém devatenáctého století vytvořil nejenom trvalý mír tam, kde dříve neustále hrozil konflikt (v Nizozemí, Švýcarsku, Skandinávii a Pobaltí a na nějakou dobu i na Blízkém východě), ale občas se mu i podařilo prosadit mírovou změnu (například v podobě vytvoření Belgie). Pohltil a přežil násilnou změnu, k níž vedla válka, a prokázal schopnost integrovat nové aktéry, včetně těch, které přinesla nebo transformovala válka nebo porušení smluv. Expanze a imperialismus mimo Evropu, které byly v dřívějších stoletích přímým faktorem evropských konfliktů a válek, od nich zůstávaly po velkou část devatenáctého století převážně odděleny. Nejpůsobivější pak je, že tento mezinárodní systém vydržel a přežil napětí a tlaky spojené s rapidními, zásadními změnami v evropské společnosti v tomto století – s industrializací, modernizací, revolucemi v komunikacích, technologii a vědě, nástupem silného státu, politizací mas a rozvojem liberalismu, nacionalismu, socialismu a demokracie.

### **Vídeňský systém**

Vysvětlení pozoruhodných úspěchů a katastrofálního konce devatenáctého století začíná vídeňským systémem, sítí smluv, institucí a praktik, která se rozvinula v letech 1813-1815 na konci napoleonských válek a na vídeňském kongresu. Ohledně některých důvodů jeho neobvyklé stability panuje široká shoda. Tento systém ztělesňoval přiměřené, rozumné teritoriální uspořádání, které uspokojovalo hlavní potřeby a požadavky vítězů (Británie, Ruska, Rakouska, Pruska a jejich méně významných spojenců), přitom však neožebračovalo a nepokořovalo Francii. Jeho součástí byla komplexní vyjednaná urovnání mnoha konkrétních sporů, které vzešly z válek od roku 1787 do roku 1815. Tato urovnání, spojená v soustavu navzájem se podporujících smluv, znamenala, že na novém systému vzájemně se proplétajících práv a závazků byly nějak zainteresovány všechny vlády. V pozadí navíc stála bezpečnostní aliance mocností, jež měla toto uspořádání chránit před narušením nebo revolučním útokem, zejména ze strany Francie. A konečně se uplatňoval starý, ale dříve málo využívaný diplomatický princip Evropského koncertu, podle něhož pět mocností fungovalo jako jakási vládnoucí rada či direktorium, jež rozhodovalo o důležitých mezinárodních otázkách a v zájmu dosažení jejich přijatelného řešení využívalo spíše takové metody, jako byly diplomatické konference, než bilaterální nebo multilaterální dohody.

Stejně důležitá, i když ne tak zjevná byla další charakteristika tohoto uspořádání: vytvoření jistého nezávislého, konfederovaného, na obranu orientovaného evropského centra. Nestabilita, slabost a soupeření, které sužovaly střední Evropu (německé státy, Švýcarsko, Itálie, Rakousko, Polsko), plodily po celé osmnácté století opakované krize a války, neboť do bratrovražedných konfliktů byly vtahovány i soupeřící sousední mocnosti. Vídeňský kongres přijal řadu opatření, aby tuto kritickou oblast přechodně změnil v zónu míru (jistěže za cenu jistě nespravedlností, zklamaných očekávání a budoucích problémů). Ustavil Německý spolek, který sjednocoval německé státy ve stálé obranné lize pod spojeným rakousko-pruským vedením; Rakousku svěřil vedení – i když ne přímou kontrolu – nad různými samostatnými italskými státy; ustavil a garantoval neutrální švýcarskou konfederaci a v modifikované podobě zachoval rozdělení Polska z osmnáctého století mezi Rusko, Rakousko a Prusko. S tímto samostatným obranným centrem bylo nepřímě spojeno dokonce i nizozemské a dánské království.

Zatímco na zdrojích stability tohoto systému se badatelé v podstatě shodnou, v otázce jeho ducha a principů fungování se do jisté míry rozcházejí. Podle mnohých z nich tento systém fungoval díky tomu, že politická rovnováha potlačovala případné nové pokusy o hegemonii a monarchové spolupracovali, protože je spojoval odpor k válce, liberalismu, nacionalismu a revoluci. Jakmile tyto faktory oslábly a politická rovnováha se vychýlila a objevily se nové ambice, systém fungovat přestal. I když toto hodnocení obsahuje zrno pravdy, celkově je neadekvátní a zavádějící. Důvod, proč většina vlád podporovala rovnováhu moci, území, práv, postavení, závazků a bezpečnosti, již bylo dosaženo v roce 1815, spočíval nikoli v tom, že už měly expanze dost nebo že byly zkrátka vyčerpány válkou a přály si mír, nýbrž v tom, že již věděly, že válka a expanze nepřinesou mír a bezpečí. Na bolestné, ožehavé kompromisy tohoto uspořádání přistupovaly, i když často jen velmi nerady, aby v systému práv zaručených zákonem dosáhly bezpečnosti. Z těchto důvodů toto uspořádání akceptovala a podporovala dokonce i většina ministrů ve Francii, byť ne tamní opoziční skupiny. A pokud vlády v této éře potřebovaly držet na uzdě, normální metodou nebylo vyvažování, tj. jejich konfrontace s nějakou protichůdnou mocí, ale „seskupování“, kdy se normy a smlouvy prosazovaly pomocí různých způsobů koncertu a skupinového nátlaku. Za největších krizí nemohlo vyvažování fungovat, protože dvě mocnosti, Británie a Rusko, byly silnější a mnohem méně zranitelné než zbývající tři, a když své síly spojily – což se v hlavních kritických momentech období od roku 1815 do roku 1848 stávalo –, měly rozhodující slovo ony. Z hlediska moci se systém vyznačoval duální hegemonií – britskou v západní Evropě a ruskou na východě – a tato hegemonie se dala tolerovat, protože obvykle zůstávala latentní a netečná a umožňovala jiným menší sféry vlivu.

Stejně jako se politická rovnováha neodvozovala z vyvažující moci nějaké protichůdné síly, ani konzervativní solidarita nespočívala v pouhé restauraci a zachování starého režimu. Vídeňský systém přinejmenším v mezinárodní politice nepředstavoval restauraci. Zachoval většinu teritoriálních, sociálních a ústavněpolitických změn, jež přineslo revoluční a napoleonské období, a podpořil nebo povolil i některé změny nové. Teprve později, počínajíc rokem 1820, převládla v Rusku, Rakousku a Prusku a v jejich sférách vlivu politika potlačování nesouhlasu a prostého udržování statu quo, což vedlo k ideologickému předělu mezi liberálně-konstitucionalistickým Západem a absolutistickým Východem. Solidarita vlád v zájmu míru, vytvořeného ve Vídni, která tento předěl překračovala a přetrvávala, vyrůstala ze své celkové úspěšnosti v uspokojování tehdejších požadavků a ve sladění protichůdných nároků, z úspěšnosti, v jejímž základě byl jednak obecný konsensus ohledně praktické potřeby míru, jednak uznání, že mezinárodní soupeření musí podléhat jistým mezím. Rivalita a protichůdné cíle existovaly za vídeňského systému stejně jako dříve – ve Španělsku a Sředozeří se projevovala rivalita anglicko-francouzská, v Itálii rakousko-francouzská, v Německu rakousko-pruská, na Balkáně rakousko-ruská a na Sředním východě anglicko-ruská. Sázky, pravidla a cíle však byly jiné. Nyní se soupeřilo o sféry zájmu a určující vliv, nešlo již o zvětšování území, eliminaci protivníka nebo získání naprosté kontroly a na nejpřednějším místě zůstávalo zachování všeobecného míru. Zatímco na konci osmnáctého století se hrál poker o vysoké sázky, který revoluce a napoleonské války změnilly v ruskou ruletu, nyní přišel na řadu kontraktní bridž.

Právě díky tomu se zásady a praktiky koncertu po celá desetiletí od roku 1815 tak dobře osvědčovaly při řešení mezinárodních problémů a krizí, a přestože toto řešení se někdy neobešlo bez použití represivních prostředků a vždy je provázelo napětí a rivalita, nikdy neobnášelo válku mocností nebo neúnosný mocenský rozmach. Na tomto místě lze nabídnout jen stručný souhrn příkladů.

*Revolty ve Španělsku, Neapolsku a Piemontu v letech 1820-1821.* Tři konference mocností v letech 1820-1822 vedly k jejich potlačení – v Itálii zasáhlo Rakousko a ve Španělsku Francie.

*Řecké povstání v letech 1821-1825.* U této vážné etnicko-náboženské revolty a války proti turecké nadvládě opakovaně hrozilo, že vyvolá rusko-tureckou válku, již se však díky zdrženlivosti Ruska a diplomacii Koncertu pod vedením Británie a Rakouska podařilo odvrátit.

*Revoluce v amerických koloniích Španělska a Portugalska.* Všechny vzbouřené kolonie získaly nezávislost, aniž došlo k cizí intervenci, mimo jiné proto, že takové intervenci bránila Británie se svým loďstvem, ale především proto, že kontinentální monarchie navzdory sympatiím vůči Španělsku a obavě z republikánské revoluce žádné vážnější úsilí o intervenci nevyvinuly.

*Východní krize v letech 1826-1829.* Intervence Británie, Ruska a Francie, která měla zachránit Řeky před tím, aby je rozdrtil vazal osmanského sultána Egypt, a jejímž původním záměrem bylo diplomatickou cestou ukončit boje a zabránit tomu, aby kterákoli mocnost zvětšila své území nebo jednala jednostranně, se nakonec vystupňovala ve spojeneckou námořní bitvu, v níž byly zničeny turecko-egyptské síly. To vedlo k rusko-turecké válce, k vítězství Ruska a k nebezpečí, že se Osmanská říše zhroutí, přičemž na zbytcích se přiživí Rusko – což by byl výsledek ve stylu osmnáctého století. Rusko místo toho podepsalo mírovou smlouvu, která sice zvětšila jeho vliv v Konstantinopoli, ale zachovala sultánův trůn; tři spojenci vyjednali vytvoření samostatného řeckého království, které se záhy dostalo do sféry anglo-francouzského, nikoli ruského vlivu.

*Revoluce roku 1830.* Revoluce, které začaly v červenci ve Francii a rozšířily se do Nizozemí, Švýcarska, Německa, Itálie a Polska, přinesly určitou míru násilí, významnou politickou a ústavní změnu a také několik mezinárodních krizí, které prohloubily ideologický předěl mezi Východem a Západem. V mezinárodní politice se však mocnosti chovaly zdrženlivě. Rychle uznaly novou orleánskou monarchii, která ve Francii

nahradila vytlačené Bourbony, a rakousko-francouzské napětí kvůli rakouským zásahům v papežských státech zvládly prostřednictvím diplomatických konferencí. Na belgickou revoltu, která svrhla Spojené Nizozemí, vytvořené roku 1815 v zájmu obrany před Francií, reagovaly svoláním londýnské konference, na níž navzdory všem překážkám, zejména ze strany Holanďanů a Belgičanů, nakonec ustavily belgické království, za které se také společně zaručily – mír v oblasti, jež byla po staletí bojištěm Evropy, vydržel až do roku 1914. Bez cizí intervence, vážné mezinárodní krize nebo teritoriálních změn se obešlo i ruské potlačení polského povstání za nezávislost.

*Nové východní krize v letech 1832-1841.* Tentokrát byla Osmanská říše ohrožena ze strany sultánova ambiciózního vazala egyptského paši a sultánův režim, dvakrát poražený a čelící nebezpečí, že bude svržen, zachránily evropské mocnosti – v letech 1832-1833 Rusko a v letech 1838-1840 čtyři mocnosti. Když se čtyři mocnosti v roce 1840 nakonec rozhodly postupovat bez Francie, vyvolalo to krizi a Evropě hrozila válka – zdálo se, jako by na Blízkém východě a v Evropě znovuožilo tradiční mocenskopolitické soupeření. Krize však měla ve skutečnosti více společného s pravidly a vůdcovstvím v rámci Koncertu než s mocenskou politikou. Francie vždy preferovala, aby koncert bránil sultána, ale chtěla ho vést v partnerství s Británií proti Rusku, které bylo pro Turecko trvalou hrozbou. Británie, jež si nebyla jistá francouzskými cíli, však dala přednost spolupráci s Ruskem, a Francie reagovala hlavně z uražené hrdosti a pošramocené prestiže. Její přípravy na válku proti Rakousku a Prusku byly do velké míry jen planým chvástáním, a když stál Koncert čtyř mocností pevně za svým, Francie se stáhla, přičemž obě německé mocnosti jí umožnily učinit tak se ctí. Tato krize ilustruje jak strukturu systému se dvěma hegemony, Británií a Ruskem, tak efektivnost strategie seskupování v rámci Koncertu.

*Jiné konflikty třicátých a čtyřicátých let.* Do této pestré směsice patří mimo jiné občanské války mezi absolutisty a pseudokonstitucionalisty ve Španělsku a Portugalsku, rostoucí nespokojenost a napětí v Itálii, zejména v Římě, jakož i napětí mezi Sardinii-Piemontem a Rakouskem, další počínající polská revolta, v roce 1846 rozdrčená východními mocnostmi a vedoucí k zabránění Svobodného města Krakov Rakouskem, a menší protestantsko-katolická občanská válka ve Švýcarsku. Všechny tyto konflikty vyvolávaly spory mezi mocnostmi, ale žádný neměl blízko k tomu, aby přerostl v mezinárodní válku.

Tvrdíme-li, že tento systém zůstával efektivní, pokud šlo o udržení míru, ještě to neznamená, že ho nezasahovaly nebo neoslabovaly krize a změny. Třicátá a čtyřicátá léta devatenáctého století už jasně prozrazují rostoucí napětí a neshody mezi mocnostmi. Obvykle se to zdůvodňuje – stejně jako revoluce roku 1848 a konečné zhroutilí vídeňského systému – jednak zvětšující se ideologickou, politickou a ekonomickou propastí mezi absolutistickými a umírněnými liberálně-konstitucionalistickými vládami a skupinami, jednak tím, že stále slabší a ohroženější absolutistické režimy se snažily reagovat na požadavky volající po politické, sociální a ekonomické změně a na vzestup nacionalismu spíše represí než reformou.

Toto zdůvodnění je sice v zásadě pravdivé, ale souvislost mezi absolutisticko-konstitucionalistickým předělem v domácích záležitostech a mezinárodními vztahy pojímá příliš prvoplánově. Historikové často kladou rovnítko mezi vídeňským systémem (smlouvy, pravidla a předpisy týkající se provádění mezinárodní politiky) a systémem Metternichův (absolutistické předpisy pro vnitřní politiku států). To je celkem pochopitelné, protože tyto dva systémy ztotožňovali i rakouský kancléř kníže Metternich a jeho spojenci, když vídeňské smlouvy využívali k legitimizaci svých represivních vnitrostátních a mezinárodních směrnic a postupů, a do jednoho pytle je strkali také jejich liberální a radikální oponenti. Totožné ani neoddělitelné nicméně nebyly, což je zřejmé i z faktických výsledků ideologického zápasu z let 1815-1848. Vídeňský systém celkově zvítězil (mír a smlouvy byly zachovány), kdežto Metternichův systém v konečném důsledku prohrál (konzervativní snahy zadržet konstitucionalismus, liberální myšlenky a ekonomickou a sociální změnu po celá třicátá a čtyřicátá léta ztrácely pevnou půdu pod nohama ve Francii, v Nizozemí, Německu, severní Itálii a dokonce i v některých částech Rakouska). Co víc, ideologické trhliny sice vyvolávaly vášnivé spory, ne však nějaké vážnější mezinárodní soupeření nebo krize mezi vládami. Všechno důležité soupeření existovalo v Evropě dříve, než se vytvořil ideologický předěl, a překračovalo jeho hranice. Ideologické spory mezi absolutisty vyhlašujícími právo na intervenci v zájmu potlačení revolucí a liberály hlásajícími doktrínu nezasahování nebyly v praxi příliš důležité. Státy zasahovaly – nebo nezasahovaly – do cizích revolucí ve sférách svého vlivu bez ohledu na doktrínu, v závislosti na svých konkrétních zájmech. Jinými slovy, ideologický zápas neměl přímý vliv na schopnost vídeňského systému zvládat bezprostřední mezinárodní problémy a většinou ani vlády nepřivedl k nebezpečné nebo agresivní politice. Nejnebezpečnější ambice, pokud šlo o zahraničněpolitické cíle, měl ten nejreakčnější mocenský režim z let 1815-1848 – režim Karla X. ve Francii (1824-1830).

Absolutistické politické postupy však vídeňský systém a všeobecný mír podřývaly jak nepřímo – tím, že zvětšovaly tlaky nahrávající revoluci a že vídeňský systém diskreditovaly a delegitimizovaly jeho spojováním s metternichovskými represemi –, tak přímo záměrným ochromováním jeho schopnosti rozvíjet se a přizpůsobovat se novým podmínkám. Metternich a jeho spojenci od roku 1819 využívali opatření, přijatá v roce 1815 v souvislosti s Německým spolkem, Itálií a Polskem, která původně připouštěla změny a vývoj, a redukovali je na pouhý nástroj zachování statu quo – systém tak sice zůstal užitečný pro zvládání krizí, ale ztratil svou schopnost řešit problémy. Na druhé straně utopické plány a unáhlené kroky nacionalistů a revolučních

ideologů ohrožovaly mír ještě bezprostředněji a umírnění reformátoři, zvláště v Británii, zase uměli dát dobrou radu, ale nikdy se za ni nemínili postavit činem nebo převzít odpovědnost za důsledky. Například britský lord Palmerston měl často pravdu, pokud šlo o to, jaká opatření by zabránila revoluci v Německu a v Itálii, ale Metternich měl zase pravdu v tom, že je nebezpečné nutit jiné, ať tato opatření přijmou, a přitom nevědět, jak by se daly zvládnout důsledky.

Půdu k útoku na vídeňský systém tedy pomáhala připravovat sama jeho úspěšnost v prevenci války a v řešení kritických situací.

### **Podkopání a svržení systému, 1848-1861**

Na rozdíl od některých revolucí ty, které se převalily západní a střední Evropou od Francie až po rumunská knížectví v roce 1848, vzešly především z politické, sociální a ekonomické nespokojenosti v jednotlivých zemích a z tamních hnutí, nikoli z mezinárodních konfliktů. Mezinárodní politika však měla jistou roli při jejich zrodu a ještě větší roli hrála v jejich průběhu a v jejich výsledku.

Jedním důležitým faktorem byl nacionalismus, který se projevoval ve dvou formách, z nichž oběma šlo o osvobození, avšak od odlišných okovů nebo omezení a za odlišným cílem. Nacionalismus v první podobě, který hlásali příslušníci různých národností nebo jejich vůdcové snažící se prosadit určitou identitu a podráždění z cizí vlády, volal po národních „právěch“ sahajících od lokální autonomie a privilegií přes politickou samosprávu až k naprosté nezávislosti. Tato podoba nacionalistického odporu byla velmi rozšířená – prosazovali ji Dánové a Němci v Šlesvicku-Holštýnsku, Italové v Rakouskem ovládané Lombardii-Benátsku, Maďaři v Rakousku, Češi v Čechách a na Moravě, Chorvati v Uhrách, Poláci pod všemi třemi mocnostmi, které si rozdělily Polsko, Rumuni pod tureckou a uherskou správou, Irové ve Spojeném království. Druhá forma nacionalismu, uplatňovaná především vzrůstající se podnikatelskou a profesní střední třídou, již vedli – nebo se k ní připojili – svobodní intelektuálové a liberální šlechtici, požadovala osvobození od překážek, které na cestě národa k politické svobodě, sociálnímu, ekonomickému a kulturnímu rozvoji a moci představují malé, slabé nebo zpátečnické vlády. Tato forma se vyskytovala ve Francii, ale nejsilnější byla v Německu a v Itálii.

Jelikož tyto dvě varianty si pod národním osvobozením a sjednocením představovaly dvě různé věci, různí byli i protivníci, které si vybraly za terč a které ohrožovaly. První ohrožovala mnohonárodní říše, zejména Rakousko; druhá útočila především na malá knížectví. Cílem první byla decentralizace a federalizace, cílem druhé sloučení. A tak přestože někdy mohly tyto dvě formy nacionalismu spolupracovat, pravděpodobně bylo – jak vyplývalo z běhu událostí –, že nakonec dojde k jejich přímé srážce. Obě navíc vyvolávaly různé navzájem si odporující protirevoluční nálady a programy – proti Polákům zaměřený patriotismus v Prusku a Rusku, partikularismus v Bavorsku a jiných německých státech, lojalita k samosprávám v Itálii, vojenskou, byrokratickou a náboženskou *Habsburgtreue* v Rakousku, odpor Němců vůči Čechům v Čechách a na Moravě a vůči Dánům v Šlesvicku, odpor Chorvatů a Slováků vůči uherské nadvládě apod. Nevyhnutelným důsledkem nacionalistických sjednocovacích hnutí tedy byla větší nejednotnost a střet.

Zcela přímo však nacionalistická hnutí ovlivňovala mezinárodní politiku nikoli tím, že vytvářela nebo prohlubovala konflikty v jednotlivých zemích nebo mezi národy, ale tím, že pro ambiciózní vůdce a vlády představovala příležitost prosazovat pod novými revolučními hesly expanzionistické, často staré centralistické a dynastické cíle, a také jim poskytovala prostředek k jejich dosažení. Právě takové „nacionalistické“ programy a reakce vlád, které jimi byly napadeny nebo ohroženy, byly do velké míry odpovědné za mezinárodní krize a konflikty v letech 1848-1849. Italské revoluce sice přímo útočily jak na rakouskou hegemonii, tak na systém z roku 1815, ale teprve když se postavila do jejich čela Sardinie-Piemont a napadla Rakousko, došlo k mezistátní válce, která mohla přerůst ve válku všeobecnou, protože hrozilo, že se do ní zapojí Francie. Když Rakousko Sardinii-Piemont roku 1848 rozdrtilo, mezinárodní krize skončila. V Šlesvicku-Holštýnsku se dostávaly do střetu německá a dánská národní věc, ale mezinárodní krize nastala až poté, co Prusko se svou armádou přechodně podpořilo věc německou. Když Británie a Rusko přinutily Prusko, aby se stáhlo, akutní krize byla zažehnána. Německý národní parlament ve Frankfurtu zase rozvíjel ve snaze o sjednocení Německa nebezpečnou velkoněmeckou zahraniční politiku, ale hlavní mezinárodní nebezpečí spočívalo v soupeření Rakouska a Pruska o to, kdo ji bude řídit. Ze všech hnutí za nezávislost představovalo pro Rakousko největší hrozbu to maďarské, které dříve ve Vídni získalo legální uznání svých práv, i když toto uznání bylo později odvoláno. Maďarské hnutí tak mohlo vyhlásit nezávislost a o veškeré své historické území a národy, které spadaly pod svatoštěpánskou korunu, bojovat jako vláda mající pod svým velením maďarskou polovinu pravidelné rakouské armády. Rumunská povstání a maďarskou revoluci nakonec odsoudilo ke zkáze a válce mezi Rakouskem a Pruskem o dominantní postavení v Německu, která hrozila v letech 1849-1850, nakonec zabránilo až odhodlání cara Mikuláše I. nepustit revoluci na svá území a udržet ruskou hegemonii ve východní Evropě.

Jinými slovy, v mezinárodní aréně zvítězila nad národními hnutími mocenská politika. Ještě překvapivější je, že nad revolucí, ambicemi a válkou dočasně zvítězil mezinárodní mír a řád. Navzdory četným krizím, konfliktům a hrozbám, že vypukne válka větších rozměrů, zůstávaly všechny smlouvy, mezinárodní instituce a hranice z doby před rokem 1848 v roce 1850 nedotčeny. Události let 1848-1849 nastolily na rozdíl od

událostí let 1814-1815 opravdovou restaurací starého řádu. Porážku revolucí a zachování míru umožnila – a do velké míry také vysvětluje – skutečnost, že všechny mocnosti odolaly pokušení expandovat do ciziny a že své armády místo k expanzi využily k obnově své domácí autority. K tomuto výsledku přispělo i to, že se udržely a účinně využívaly základní stavební prvky vídeňského systému zvládnutí krizí, zejména duální hegemónická spolupráce Británie a Ruska a metody a principy Koncertu.

Pod povrchovou restaurací se však skrývaly hluboké změny v mezinárodním systému. Otevřely se a vyostřily klíčové otázky (německá, italská a maďarská jakožto součásti širší otázky rakouské) a v akutní formě se obnovila stará nepřítelství (rakousko-sardinské a rakousko-francouzské v Itálii, rakousko-pruské a Německu a rakousko-ruské na Balkáně – navzdory spolupráci Rakouska a Ruska v Uhrách). Liberální a demokratická revoluce zdola byla sice zdiskreditována, ale nových sil nabyly konzervativní revoluce, již prováděly shora vlády a branná moc. Ve Francii se zrodila nejistá, riskantní republika, jejímž prezidentem se stal bonapartistický konspirátor, Napoleonův synovec Ludvík Napoleon. Co hůř, revoluce zradikalizovaly mnoho dříve umírněných, internacionalisticky a legalisticky zaměřených konzervativců, kteří si najednou uvědomili, že kdyby konzervativní režimy přijaly nacionalistické cíle, mohly by neutralizovat liberalismus a získat masu na svou stranu.

Rozpad Koncertu v příští východní krizi, která vyústila v první významnější válku od roku 1815, se v této dlouhodobé perspektivě zdá být nevyhnutelný. Vlastní počátek krymské války však jako by vyplýval z trapného omylu a náhody. Původní konfliktní situace mezi Francií a Ruskem se rozvíjela dlouho (1851-1853), sporná otázka se zdá být povrchní (nominálně šlo o kontrolu jistých Svatých míst v Jeruzalémě, ve skutečnosti o prestiž a vliv v Konstantinopoli) a tato otázka byla navíc vyřešena ve prospěch Ruska ještě předtím, než se krize prohloubila. Proces, v němž počáteční krize přešla ve skutečnou válku, trval téměř rok (od května 1853 do března 1854) a měl řadu stadií: turecké odmítnutí ruského ultimáta, ruské přerušení vztahů a obsazení rumunských knížectví, manévry britské a francouzské flotily za účelem podpory Turků, turecké vyhlášení války, zničení tureckého loďstva Rusy, anglicko-francouzské ofenzivní obsazení Černého moře a konečně válka mezi Ruskem a západními mocnostmi. V každé této fázi se – obvykle pod taktovkou Rakouska – nabízela řešení vyplývající z Evropského koncertu, která mohla krizi podle všeho zažehnat, ale tato řešení pokaždé znehodnotila nějaká nová situace. Za válku však ve skutečnosti nemohla smůla nebo náhoda; pod nahodilým procesem se skrývaly hluboké příčiny. Důležitou, i když ne ústřední roli hrály tři z nich. Francie, kde nyní Ludvík Napoleon vládl jako císař Napoleon III., krizi záměrně využívala – riskovala válku, aby získala prestiž, rozbila rakousko-ruské spojenectví a dosáhla spojenectví s Británií, čímž by si zajistila bezpečnost a vedoucí postavení v Evropě. Jakmile si byli Turci jisti podporou západních mocností, rozhodli se pro válku, aby se zbavili ustavičného tlaku ze strany Ruska. V Británii vedla v klíčových momentech domácí politika slabé, rozdělené vlády, vystavené tlaku rusofobního tisku, parlamentu a veřejného mínění, ke zmateným a nejasným rozhodnutím a krokům. Dva ústřední faktory však byly dány základními politickými rozhodnutími v Rusku a Británii, rozhodnutími vycházejícími ze špatných odhadů. Krize vyvstala, protože Rusko se na základě předpokladu, že nedojde k nějaké silnější evropské reakci, snažilo vynutit si na turecké vládě formální uznání svého přednostního postavení v Konstantinopoli. Osmansko-ruský konflikt pak přerostl ve významnější válku, protože britská vláda se v různých kritických okamžicích po červenci roku 1853 rozhodla, že Rusku neumožní čestný ústup pod křídly Koncertu, i když o snaze Ruska dosáhnout takového ústupu věděla, a že mu naopak ušetří pokořující porážku a oslabí jeho pozici v Evropě a na Středním východě. Tato politika, u níž od počátku hrozilo, že povede k válce, a která k ní nakonec také dospěla, vycházela ze dvou předpokladů: že kdyby se Rusko udrželo na uzdě začleněním do Koncertu, uchovalo by to sice pro nejbližší dobu mír, ale z dlouhodobého hlediska by to neeliminovalo hrozbu, již Rusko představovalo pro Osmanskou říši a pro Británii (což byla pravda); a že britská námořní a finanční síla by tuto hrozbu mohla ve spojení s kontinentálními pozemními silami (Osmanské říše, Francie a snad také Rakouska a Německa) docela snadno odvrátit a možná i vytlačit Rusko z jeho pozic v Evropě a Asii.

Ukázalo se, že tento předpoklad je nesprávný. Válka, která probíhala hlavně na Krymském poloostrově, protože Británie a Francie prakticky nemohly na Rusko zaútočit jinde, odhalila vojenské slabé stránky a neschopnost všech zúčastněných, zejména však Ruska a Británie. Ztráty byly sice poměrně vysoké, zvláště na straně Ruska, ale spíše než bojové akce za ně mohlo počásat, nemoci a logistické problémy. Když se spojenci po ročním obléhání konečně zmocnili pevnosti Sevastopol, Francie a Rakousko se spojily, aby přinutily Rusko přijmout mírové podmínky a aby přiměly Británii zasednout k mírovým rozhovorům. Omezená povaha vítězství spojenců se odrážela i v dohodě, k níž se na jaře roku 1856 dospělo na Pařížském kongresu. Rusko se zřeklo svých zvláštních smluvních práv ve vztahu k Osmanské říši (to byla předem hotová věc) a muselo Turecku postoupit kousek jižní Besarábie a akceptovat neutralizaci Černého moře, což znamenalo dvojí ránu pro jeho prestiž, suverenitu a bezpečnost.

S výjimkou Francie, která získala válečné vavříny a mezinárodní prestiž, žádný z hlavních hráčů z války neprofitoval. Rusko, trpící účinky své zaostalosti, se částečně distancovalo od evropských záležitostí a soustředilo se na vnitřní reformu. Z Evropy se do jisté míry stáhla také Británie, zklamaná svým válečným úsilím a zneklidňovaná problémy v Persii a Indii. Hrozbu, již pro Británii představovalo Rusko, válka vůbec nezmenšila

– Rusy, kteří byli do té doby v pohledu na Británii rozdělení, naopak přesvědčila, že Británie je jejich nepřítelem ve světovém měřítku a nasměrovala je k další expanzi na Kavkaze, ve střední Asii a na Dálném východě. Osmanské říši se sice na krátko ulevilo od ruského tlaku a dostala šanci se modernizovat, ale trvalejší podporu západních mocností nezískala. Spojenci ji během války přehlíželi a brzy po válce ji opustili, přičemž Rusko se přidalo k Francii v podpoře balkánských hnutí za nezávislost.

Ale hlavní dopad války, dopad, který z ní udělal bod zvratu v mezinárodní politice, byl systémový a poznamenal zvláště střední Evropu. Rakousko a Evropský koncert prohrály; Prusko a Sardinie-Piemont zvítězily. Sama válka, již se Rakousko tak zoufale snažilo zabránit, oslabilo Koncert a ohrozila Rakousko coby říši velmi závislou na mezinárodním potvrzení a podpoře. Ještě horší byly nakonec důsledky rakouské politiky v době války. Rakousko, na něž z jedné strany tlačily západní mocnosti, aby se do války zapojilo, a z druhé strany Rusko, Prusko a Německý spolek, aby se v ní neangažovalo, se války přímo neúčastnilo, ale zaujímalo prozápadní postoj. Tato politika byla sice úspěšná v tom, že pomohla válku omezit a zabránit vítězství Ruska (dvě třetiny ruské armády musely zůstat na západní hranici), nevedla však k ukončení války v souladu s rakouskými představami. Po neúspěšné mírové konferenci ve Vídni v březnu až květnu roku 1855 pomohlo Rakousko Francii přinutit Rusko k přijetí porážky a pokořujících podmínek. Svou zradou si tak z Ruska nakonec udělalo nepřítele, Prusko a německé státy si pohněvalo tím, že je zavleklo do své riskantní prozápadní politiky, západní mocnosti si zneprátelilo neochotou bojovat a všechny přesvědčilo o tom, že je sobecké, nerozhodné a nenasytné. Jeho cílem však bylo oživit Koncert prostřednictvím stále konzervativní aliance se západními mocnostmi, která by držela Rusko na uzdě, ubránit Osmanskou říši a získat britskou a francouzskou podporu pro status quo (tj. pro vedoucí postavení Rakouska), který měl být ochranou před revolucí a problémy hrozcícími z Pruska a Sardinie v Německu a Itálii. Rusko, Prusko i další státy měly tento program akceptovat v zájmu všeobecného míru a stability, již by přinesl.

To bylo samozřejmě jen zbožné přání. Habsburská monarchie, neoabsolutistická, finančně nepevná, plná nepokojů v Uhrách a Lombardii-Benátsku a jinde sužovaná nevyřešenými problémy, neměla na takovou vedoucí pozici ani sílu, ani hodnověrnost. Její program liberální a národní tlaky a nutnost změny prostě ignoroval, všechno podřizoval tomu, že Rakousko kolem sebe potřebuje klid, a přehlížel skutečnost, že Británie a Francie se nehodí za jeho spolehlivé partnery. Ale neúspěch pokusu rekonstruovat Evropský koncert v polovině století na konzervativním, austrocentrickém základě ukazuje na něco ještě významnějšího: na absenci jakékoli liberální, západní snahy o něco podobného. Velká, nakonec zmarřená příležitost zavést v Evropě liberální mezinárodní řád se naskytla nikoli v letech 1848-1849 – faktické liberálně-revoluční zahraničněpolitické programy (francouzský, německý, pruský, italský, rakouský a maďarský) té doby byly nebezpečně mocenskopolitické a expanzionistické –, nýbrž v letech 1853-1856. Po porážce autokratického Ruska dostaly západní mocnosti šanci přivést Evropu, pokud jde o obchod, národnostní problémy, ústavní reformu i jiné politické otázky, na liberální cestu, kterou mnozí obhajovali po celá desetiletí. Ale žádná z vlád neměla o tomto úkolu jasnou představu a ani zájem jej provést. Britové se soustředili na obchod, impérium, domácí politiku a udržení kontinentální rovnováhy moci, tentokrát hlavně v neprospěch Francie. Představy Napoleona III. o rekonstrukci Evropy byly vágní, zcela teoretické a spojené s dynastickými ambicemi a on sám nebyl schopen je uskutečnit. Moment možné liberální změny tak pomínil a pole zůstalo otevřené provozovatelům *Realpolitik*.

Další rána stihla Rakousko v souvislosti se sjednocením – a faktickou nezávislostí – rumunských knížectví, jehož rumunští nacionalisté dosáhli v letech 1858-1859 přes rakouský a turecký odpor chytrým manévrováním, ve kterém je podporovaly Francie a Rusko a jež zdráhavě akceptovala Británie. Osmanský sultán o mnoho nepřišel, protože jeho práva byla již dávno pouze nominální a samostatné Rumunsko nakonec tvořilo lepší nárazník proti Rusku. Pro Rakousko to však zhoršilo maďarský problém (většina obyvatel Transylvánie byli Rumuni) i obecnou hrozbu nacionalismu.

Nicméně větší strategickou a mocenskopolitickou hrozbu představovala Itálie. Když Rakousko v roce 1849 porazilo Sardinii-Piemont, jejich soupeření se ještě vyostřilo. Nový král Sardinie-Piemontu Viktor Emmanuel II. a tamní přední státník hrabě Cavour pokračovali ve studené válce proti Rakousku a v přípravě na válku horkou využívali italskou národní věc k dosažení svých partikulárních cílů – vojenské a dynastické slávy a teritoriální expanze, vypuzení Rakouska z Itálie, a pokud možno i jeho zničení, a vítězství konzervativně-liberálních konstitucionálních sil vedených Piemontem nad demokraticko-republikánskými revolučními silami v italském Risorgimentu. Cavourovi sice v roce 1856 nevyšel pokus rozpoutat s podporou Británie a Francie válku proti Rakousku, ale v roce 1859 už měl odveden velký kus práce ve snaze udělat ze Sardinie vůdkyni finančního, obchodního a konstitučního pokroku v Itálii, zorganizovat a absorbovat buržoazní nacionalistické hnutí, získat sympatie v zahraničí, zejména v Británii, a očerňit pověst Rakouska – k tomu, aby je mohl vykreslovat jako agresora využíval revoluční nespokojenost v Lombardii-Benátsku, represivní opatření Rakouska proti tomuto státu a vojenské smlouvy Rakouska s jinými italskými státy. Když se mu podařilo dohnat Rakousko k přerušení vztahů, dosáhl v polovině roku 1858 tajné dohody s Napoleonem III., že vyvolají společnou válku s Rakouskem, aby je vypudili z Itálie, rozšířili Sardinii a pod vlivem Francie přebudovali Itálii na federálních základech. Tato dohoda našla na začátku roku 1859 oporu také v obranné alianci. Cavour si

uvědomoval, že hrozí nebezpečí, že rakouskou hegemonii nahradí hegemonie francouzská, ale byl přesvědčen, že se mu podaří Napoleona III. zvládnout.

Ale dokud Rakousko trvalo na obraně svých oprávněných nároků, k válce navzdory rostoucímu napětí v Lombardii a mobilizaci rakouských a sardinských sil na hranicích nedocházelo a celá tajná dohoda byla navíc ohrožena, když Británie a Prusko, které si válku nepřály a jež postup Francie znepokojoval, nabídky, že společně zprostředkují řešení italské krize. Francie reagovala tím, že přiměla Rusko navrhnout všeobecný kongres, který měl Rakousko postavit do izolace a poskytnout *casus belli*. Rakušané si to uvědomovali – kongres původně přímo neodmítli, kladli si však podmínku, aby Sardinie nejprve demobilizovala. Napoleon III. se v polovině dubna v obavě z izolace rozhodl tuto podmínku akceptovat a naléhal na Sardinii, aby toto pokoření podstoupila. Zoufalý Cavour už uvažoval o své rezignaci a o tom, že vyrazí celé spiknutí, když mu přišlo na pomoc rakouské ultimátum požadující okamžitou demobilizaci Sardinie. Cavour se demobilizaci vyhnul, Rakousko vyhlásilo válku, Francie dostala svému spojeneckému závazku, Británie a Prusko odsoudily Rakousko jako agresora a stáhly se do neutrality – a válka, kterou si Cavour tak přál, vypukla.

Hrubou chybou Rakouska vysvětluje – ale neospravedlňuje – jeho přesvědčení, že je třeba jednou provždy skoncovat se sardinskými provokacemi a vojenskými, finančními a politickými tlaky studené války a mobilizace a že se k tomu naskytla poslední vhodná příležitost. S tím se spojil i osudně špatný odhad, vycházející z jakési morální pýchy – přesvědčení, že rakouská věc, obrana oprávněných nároků Rakouska před revolučními útoky, je natolik spravedlivá a natolik nezbytná pro evropský řád, že Evropa Rakousko nakonec podpoří a postaví se proti jeho nepřátelům.

Pýchu stihl trest. Když francouzská armáda (Piemontěané příliš nebojovali) ve dvou krvavých bitvách v Lombardii porazila armádu rakouskou, císař František Josef přijal v polovině července od Napoleona III. nabídku příměří. Rozhodnutí Napoleona III. skončit válku oproti původnímu slibu ještě předtím, než se Rakousko z Itálie stáhne, bylo prozíravé. Válka byla nákladná, lidé doma ji neschvalovali, rakouská armáda se stále nacházela v oblasti bojů, v Británii narůstala podezřivost, na Sardinii se nedalo spolehnout a nejhorší ze všeho bylo, že Prusko a Německý spolek hrozily intervencí. Metody, které Napoleon III. využíval a k nimž patřilo i klamání Františka Josefa, však ještě zhoršily jeho pověst nespolehlivého partnera; úskoky diplomatů, to je jedna věc, úskoky panovníků věc jiná. Ačkoli Cavour na protest proti příměří rezignoval, zůstal šedou eminencí v pozadí a podmínky příměří se mu podařilo zvrátit tak, že konečný mír pro Sardinii-Piemont znamenal nejenom získání dobyté Lombardie, ale i Toskánska, Parmy, Modeny a pohraničních území Papežského státu. Velikost a počet obyvatel Sardinie-Piemontu se těmito zisky, které posvětily plebiscity, téměř ztrojnásobily. Cenu (jíž opět dodaly důstojnost plebiscity) představovala dvě menší piemontská území, Savojsko a Nice, jako kompenzace postoupená Francii. Zatímco italská a savojská patrioti to vnímali jako bolestnou oběť, pro Cavoura to byl výhodný obchod a Napoleon vlastně nic moc nezískal. Jak upozorňovali jeho domácí nepřátelé, italské dobrodružství za velkou cenu vytvořilo pro Francii nového potenciálního soupeře; akvizici Nice a Savojska pak Napoleon ztratil sympatie Británie a podezřivost Evropy vůči jeho ambicím se ještě prohloubila.

Údállosti let 1859-1860 samozřejmě nevyřešily situaci v Itálii s konečnou platností. Rakousko stále drželo Benátsko, papež a Bourboni stále vládli v Římě a Neapoli, a jak Napoleon III., tak Rakušané tajně doufali, že výsledek nějakým způsobem změní. To však mohlo trvat dlouho. Rakousko zůstalo bez přátel, bylo vyčerpané a sužovaly je vnitřní problémy. Napoleon III. zase nebyl připraven na další dobrodružství a Sardinie měla spoustu nového území, které musela vstřebat a zorganizovat. Cavoura navíc jeh nebo italský nacionalismus sám o sobě nezajímali. K tomu, aby se otevřela další část italského sjednocení, již měl později převzít, využít a dokončit opět Cavour, bylo třeba italského dobrodruha-vlastence jiného druhu, Giuseppe Garibaldiho, největšího ze všech bojovníků za svobodu v devatenáctém století.

V květnu roku 1860 vedl Garibaldi výpravu tisícovky špatně vyzbrojených dobrovolníků ze severu na Sicílii, aby podpořil tamní povstání proti neapolské vládě. Demoralizovanou neapolskou armádu se mu podařilo vyhnat ze Sicílie i z velké části neapolského území na pevnině a zastaven byl až koncem léta severně od Neapole. Jeho skutečným cílem však bylo dostat se až do Říma, svrhnout papeže a založit demokratickou sjednocenou Itálii, již by mohl vládnout Viktor Emmanuel. Příležitost, jež se tím naskytla Cavourovi, který se tajně snažil Garibaldiho zastavit, přestože předstíral, že ho podporuje, byla velmi problematická a obnášela značné nebezpečí. On, jeho panovník a jeho spojenci se děsili představy demokratické Itálie vytvořené lidovou akcí, ale svržení papeže by znamenalo ztrátu sympatií Francie, pobouřilo by katolickou Evropu, Rakousko s konzervativní podporou by uvedlo zpět do hry a zničilo by vše, čeho již bylo dosaženo.

Cavour nakonec reagoval směle a machiavellisticky. S Napoleonovým tichým souhlasem se nejdříve pokusil rozpoutat v Papežském státě povstání, které by ospravedlnilo intervenci. Když tento pokus nevyšel, poslal tam armádu tak jako tak. Ta rozehnala papežské oddíly, zmocnila se většiny papežova území, poté napadla Neapol (další neutrální přátelský stát) a porazila neapolskou armádu, i když trvalo měsíce, než byly rozprášeny její poslední zbytky. Garibaldiho jednotky byly s díky, ale bez odměny rozpuštěny, papeži zůstal pouze Řím a jeho okolí (svatopetrské patrimonium) a Neapol, Sicílie a většina papežského území se prostřednictvím plebiscitu staly součástí nové Italského království, vyhlášeného v lednu roku 1861.

Tento výsledek byl přes všechny nedostatky lepší než jakákoli jiná praktická alternativa a kupodivu se ho dosáhlo bez většího násilí a krveprolití v mezistátních válkách (vnitřní pacifikace jihu byla jiná věc). Z mezinárodního pohledu však tyto události přispěly nikoli ani tak k reorganizaci Evropy na novém národním základě jako k destrukci starého evropského řádu bez ustavení řádu nového. K tomuto závěru opravňují tři důvody. Za první, Itálie byla neúplná (Benátky a Řím), i později stále podporovala iredentistické ambice a jako slabá, ctižádostivá rádoby mocnost zůstávala nevypočitatelným, destabilizujícím faktorem v evropské politice. Za druhé, Francie byla nyní izolovaná, Napoleon III. byl zdiskreditován jako vůdce a představitel systému a staré nevraživosti se nepřeklenuly, ale naopak spíše prohloubily (rakousko-italská, rakousko-francouzská, anglicko-francouzská, rakousko-pruská). A konečně, i když ke krokům, které Cavour učinil v zájmu sjednocení Itálie, opravňovalo nebezpečí a nutnost, byly to kroky natolik bezohledné, že do budoucna hrozily zpochybněním jakéhokoli pevného kodexu mezinárodního chování a systému vzájemných zábrán, pokud by se od nich napříště přesvědčivě nedistancoval – něco takového ani Cavour, který zemřel v polovině roku 1861, ani jeho následovníci neudělali nebo udělat nemohli.

### Vytvoření pruského Německa, 1862-1871

Jak každý ví, Druhá německá říše nebyla sjednocena zdola – vytvořilo ji shora Prusko ve válkách, které vytlačily Rakousko z Německa, zničily Německý spolek a jeho nerakouská území učinily součástí Pruskem ovládané říše. Tento výsledek nebyl nijak předurčen; byla možná i jiná urovnání německé otázky. Paradoxní však je, že bez tohoto nepředvídatelného výsledku v podobě konkrétního Pruskem ovládaného Německa je těžké si představit, že by vznikl nějaký stabilní evropský systém, který by nahradil ten, který definitivně zanikl v těchto posledních válkách poloviny století.

Skutečnost, že se architekt německého sjednocení hrabě Bismarck stal roku 1862 během ústavní krize, která postavila krále, armádu a vládu proti liberální většině v pruské dolní sněmovně, pruským ministerským předsedou, vypovídá o úzkém spojení zahraniční a domácí politiky v tomto procesu. Ve sjednocení hrály roli ještě jiné vnitropolitické, sociální, ekonomické a kulturní faktory působící v Prusku a Německu. Motivy, které vedly Bismarcka k tomu, aby usiloval o moc a využíval ji, však byly v první řadě mezinárodní, nikoli domácí nebo osobní. Bismarck po celá léta prosazoval zvětšení území a moci Pruska, které by odpovídalo jeho mocenským potřebám a roli, pohlcení nebo podřízení menších států a vytlačení Rakouska přinejmenším ze severního Německa a případně také z jihu.

Jak si Bismarck uvědomoval, tento revoluční program téměř s jistotou předpokládal válku. Přesto nemůžeme jednoduše říci: „Bismarck rozpoutal v zájmu sjednocení Německa tři války.“ Vždy nejprve, a jak dlouho to jen šlo, zkoušel jiné prostředky; technicky vzato nebylo Prusko agresorem v žádné z těchto válek. Bismarck si navíc vždy kladl za hlavní cíl posílení Pruska, nikoli naprosté sjednocení Německa. A především prováděl politiku nikoli jako někdo, kdo má v ruce loutky, nebo jako vizionář jdoucí za svou hvězdou, nýbrž jako jeden z mnoha hráčů v Evropě, postupující za svým celkovým cílem krok za krokem, mající k dispozici omezené prostředky, využívající příležitosti a cestou se vyhýbající různým nástrahám. Důvod, proč je vhodné uspořádat tuto část historie kolem něho, nespočívá v tom, že by měl události pod kontrolou, ale v tom, že projevil neobyčejnou schopnost události s úspěchem využít.

První velká příležitost vyvstala v roce 1863 z dalšího střetu mezi Dánskem a Německým spolkem kvůli Šlesvicku-Holštýnsku. K tomuto střetu, který pak vedl k ozbrojené konfrontaci, došlo proto, že dánská vláda porušila Londýnský protokol pěti mocností z roku 1852. I když se jednalo o komplikovaný spor, patřil k těm, které Evropský koncert už dříve vyřešil, a k jeho novému urovnání byla svolána další londýnská konference. Ale hlavní ochránci Dánska, Británie a Rusko, byli nyní rivalové a navíc měli jiné starosti – Británie především se Severní Amerikou, Rusko s další polskou revoltou. Diplomatičtěmu řešení bránil také oportunistický Napoleon III. a odmítnutí Dánů obnovit legální *status quo ante*. Bismarcka nezajímaly ani právní pře, ani německá národní věc (kterou v tomto kontextu ve skutečnosti vnímal jako ohrožení pruských zájmů), uvědomoval si však, že se mu tu nabízí šance získat něco pro Prusko, zkrášlit plány německým liberálním nacionalistům, kteří by ze Šlesvicka-Holštýnska rádi udělali nový severoněmecký střední stát, nastražit past na Rakousko a upevnit svou vlastní ohroženou pozici v úřadě. Přesvědčil Rakousko, ať tuto otázku spolu s Pruskem vyřeší intervencí dvou evropských mocností. Obě mocnosti pak požadovaly, aby Dánsko obnovilo legální status quo, a když Dánsko odmítlo, vyslaly proti oddílům Německého spolku společnou armádu, která nejdříve obsadila obě vévodství a potom vpadla do Dánska. Po uzavření příměří a obnovení londýnské konference, která opět ztroskotala na neochotě Dánska obnovit *status quo ante*, dovedly Prusko a Rakousko válku až k vítězství a mírovou smlouvou společně získaly obě vévodství. Rakousko tak vedlo válku o území užitečná pouze pro Prusko, čímž si odcizilo své přirozené spojence v Německu, ještě více zdiskreditovalo Spolek a poškodilo svou pověst konzervativního obhájce legality v Evropě. Proč na to vůbec přistoupilo? Rakouský ministr zahraničí Rechberg přece dobře věděl, jak protirakouský je Bismarck. Částečně to bylo kvůli víře některých Rakušanů, že se podaří zlákat Prusko, aby jim pomohlo zvrátit poměry v Itálii, ale hlavní důvod byl ten, že starý metternichovský konzervátec Rechberg pokládal německý nacionalismus za velké nebezpečí ohrožující oba státy a doufal, že

konzervativní Prusové, mezi nimi i král, udržel Bismarcka na uzdě a obnovil konzervativní rakousko-pruské partnerství.

Otázka, jak bude naloženo se Šlesvickem-Holštýnskem, se pro Bismarcka nyní stala nástrojem řešení širší německé otázky, s jehož pomocí se mohl pokusit vmanipulovat Rakousko do situace, kdy bude samo chtít nebo bude nuceno stáhnout se z celého Německa nebo z jeho větší části nebo – když to nepůjde jinak – kdy mu nezbude, než rozhodnout o tom, kdo tam bude pánem, v boji. Události následujících dvou let, kdy se nakonec stala realitou poslední alternativa, jsou příliš komplikované na to, abychom je tu popisovali; vedle Rakouska a Pruska do nich byly zapleteny i německé státy, Francie, Itálie, Rusko a Británie a svou roli v nich hrály i jiné problémy (otázka Benátek a Říma, Blízký východ a dokonce i americká občanská válka a mexická revoluce). Další komplikace spočívala v tom, že Bismarckův cíl nebyl tak relativně jednoduchý jako Cavourův – získat spojení, rozpoutat válku, co nejvíce ji rozšířit a vsadit na příznivý výsledek. Do války byl Bismarck ochoten jít, pouze když to bude nutné, a v takovém případě ji chtěl udržet v jistých mezích, chtěl zabránit intervenci zvenčí a výsledek mít pod kontrolou. V tom, že nakonec uspěl, se sice odrážely jeho schopnosti, trpělivost a nadání, s nímž uměl hrát ublíženou stranu, ale tento úspěch byl také závislý na příznivých okolnostech. Německý spolek nebyl schopen efektivně jednat. I když si menší státy uvědomovaly, že je jejich existence ohrožena, nebyly jednotné, nejraději by zůstaly v ústraní nebo v některých případech hledaly ochranu a záruky u Pruska. Napoleon III., stále protirakousky naladěný a zaneprázdněný Itálií, věřil, že by Francie z rakousko-pruské války profitovala. Rusko, taktéž stále protirakouské a znepokojené Bismarckovým varováním, že pokud Bismarck padne, nahradí ho liberální protiruská, propolská vláda, zůstávalo shovívavě neutrální. Itálie by se zapojila do jakékoli války proti Rakousku o teritoriální zisky, i když se obávala, aby v boji nakonec nezůstala sama. Britové sice dávali přednost míru, ale měli jiné starosti v zámoří a znepokojovala je hlavně francouzská expanze. Jakmile se Rakousku nepodařilo zajistit, aby mu Prusko výměnou za Šlesvicko-Holštýnsko pomohlo znovuzískat Lombardii, uchýlilo se k zatvrzelé, pasivní defenzivní politice a bez úspěchu se snažilo získat německou a evropskou podporu proti Bismarckově bílé revoluci.

Nejvážnější překážky, s nimiž se Bismarck musel vypořádat na cestě ke konfrontaci, byly tedy domácí – musel překonat obavy a pochybnosti, jež v králi i jiných vyvolávala „občanská válka“ v Německu, a finanční problémy související s nepřetržitým rozpočtovým bojem v parlamentu. Tyto věci pravděpodobně vysvětlují diplomatické příměří uzavřené s Rakouskem v srpnu roku 1865. V únoru roku 1866 se už však král přikláněl k válce a v dubnu Prusko uzavřelo s Itálií krátkodobou útočnou dohodu, která pro Rakousko znamenala nebezpečí války na dvou frontách a zajišťovala, že Francie přinejmenším ze začátku nebude zasahovat. Tyto i jiné tlaky pomohly Bismarckovi do června vmanévrovat Rakousko k převzetí iniciativy v posledních střetech kvůli mobilizaci a Šlesvicku-Holštýnsku, což vedlo k rozpadu Spolku a vypuknutí války.

Záhy se ukázalo, že válka je pro Rakousko a jeho německé spojení jednou velkou katastrofou. Pruské výhody dané lepší mobilizací, lepším výcvikem, lepší taktikou a strategií a některými zbraněmi (hlavně novými puškami zadovkami) dalece převážily vyspělejší rakouské dělostřelectvo a jízdu. Poté, co pruská armáda snadno rozpráškala méně významné německé jednotky a vyhrála téměř všechny počáteční střety, rozdrtila začátkem července u Königgrätzu (u Sadové) i hlavní armádu rakouskou. Bismarck, který si předsevzal, že využije plody vítězství ještě předtím, než budou moci zasáhnout strany zvenčí, zejména Francie, rychle přes odpor krále a některých představitelů armády uzavřel příměří, přičemž mír s Rakouskem postavil na podmínkách, které jsou často pokládány za překvapivě mírné. Rakousko neutrpělo žádné územní ztráty, muselo však akceptovat rozpad Spolku, připojení rozsáhlých území na severu Německa k Prusku a Pruskem vedený Severoněmecký spolek. Jižním státům mělo být umožněno, ať si, budou-li chtít, vytvoří vlastní spolek. Bismarck však něco takového v simultánně probíhajících oddělených jednáních s těmito jihoněmeckými státy znemožnil, protože je pevnými vojenskými aliancemi připoutal k Prusku. V severním Německu nedostali na vybranou ani spojenci Pruska, ani jeho oběti. Hannover, Šlesvicko-Holštýnsko, Nassavsko a Frankfurt (čtyři milióny obyvatel) Prusko prostě anektovalo a ostatní malé státy (s dalšími čtyřmi milióny obyvatel) byly začleněny do Severoněmeckého spolku. Zabránit Francii, aby do této revoluce v německé a evropské rovnováze moci zasáhla, bylo těžší, ale Napoleonova nerozhodnost, hrubé chyby Francouzů a Bismarckovy úskoky nakonec umožnily odolat snahám Francie o získání kompenzací.

Výsledné uspořádání je často charakterizováno jako rozhodnutí zápasu o dominantní postavení v Německu; jako šťastné řešení pro Rakousko, umožňující mu nový život poté, co se zdálo, že udeřila jeho poslední hodina; jako přechodná fáze na cestě k definitivnímu sjednocení Německa; a jako předehra k příští pravděpodobné či nevyhnutelné válce s Francií. Bez větších výhrad lze však přijmout pouze první z těchto názorů. Válka roku 1866 skutečně učinila Prusko pánem Německa a vedoucí mocností Evropy a v Německu a v Evropě se s tímto výsledkem až na malé množství těch nejzarytějších konzervativců také všichni vyrovnali a akceptovali ho. Co se týče druhého názoru, Bismarckův přístup k Rakousku byl realistický, ale sotva velkorysý. Bismarck si vzal všechno, co potřeboval, a uvědomoval si, že kdyby si vzal víc, uškodilo by to jeho skutečným cílům. Je pravda, že chtěl, aby Rakousko přežilo – nikoli však jako budoucí spojenec (to je mýtus), nýbrž jako poražený, zranitelný cizí stát, užitečný k tomu, aby držel na uzdě jihovýchodní Evropu a izoloval devět miliónů katolických rakouských Němců od převážně protestantského, Pruskem kontrolovaného Německa. Bismarck

navíc vždy uznával zřejmý fakt, že rozpad Rakouska by měl pro Německo a pro Evropu revoluční důsledky, které by vedly k tomu, že by se pozice Pruska mezi Francií a Ruskem stala ještě nebezpečnější, a byl toho názoru, že představa Většího Německa, je zlým, nepruským snem.

Osud Rakouska mohl být nepochybně mnohem horší a dané uspořádání pomohlo Rakousku přežít – avšak za velkou cenu. Vzhledem k tomu, že zanikl historický důvod jeho existence, že skončila jeho německá a italská mise, a vzhledem k beznadějnosti jeho strategického postavení ve vztahu k Prusku, mu zbyly pouze mocenskopolitické důvody k existenci – bezpečnost a expanze, která se nyní měla zaměřovat na jihovýchod proti Rusku. Vnitřní důsledky porážky byly různorodé. Uspíšila historický Kompromis s Uhrami, jehož bylo dosaženo roku 1867 a který Rakousko změnil v dualistickou rakousko-uherskou monarchii, což sice přineslo jistou úlevu od maďarské otázky, ale na druhé straně to vytvořilo jiné dlouhodobé problémy. Přestože Rakousko v roce 1866 porazilo Itálii na pevnině i na moři, problematické Benátsko bylo postoupeno Itálii, aby Rakousko v souladu s předválečnou smlouvou dostalo slibu, který dalo Francii výměnou za její neutralitu. Jestliže ale rok 1866 dočasně zmírnil nejhorší národnostní problémy Rakouska, vytvořil také nebezpečný problém nový: rozdělil loajalitu rakouských Němců, z nichž někteří začali vzhlížet k Berlínu.

O nejspornějších z uvedených názorů se diskutuje jen zřídka: že rok 1866 musel být přechodným mezistupněm, domem v polovině cesty k definitivnímu sjednocení s jižními německými státy a že toto sjednocení by se nejspíše neobešlo bez války s Francií. Je pravda, že oba tyto názory se v roce 1866 i později obecně přijímaly. Severoněmecký spolek byl záměrně pojat provizorně, aby se k němu mohly jižní německé státy snáze připojit. Ve Francii mezitím šokující vítězství Pruska, ponižující nezdar Francie po skončení války a očividná nová vojenská hrozba na východě rozbily propruskou stranu u dvora a z kdysi neutrálních Francouzů udělaly tvrdé odpůrce pruské expanze. Německé sjednocení a francouzsko-pruský střet kvůli němu by se však staly nevyhnutelnými, pouze kdyby se ukázalo, že status quo z roku 1866 nelze udržet proti přívalu německého nacionalismu, kdyby se Francie rozhodla zastavit tento příval silou nebo kdyby Prusko použilo násilné prostředky, aby jej naopak podpořilo. K ničemu z toho po roce 1866 nedošlo. Žádná z mocností neutilovala o konfrontaci. Prusko v roce 1867 promarnilo vhodnou příležitost k národní válce s Francií o Lucembursko. Když se Francie ve snaze o získání kompenzace a vytvoření aliance s Pruskem setkala s dalším odmítnutím, opakovaně se pokusila vytvořit obrannou alianci s Rakouskem a Itálií nebo sjednocenou evropskou diplomatickou frontu proti Prusku, ale neuspěla. Británie, Rusko a Rakousko si přály zachovat v Německu status quo z roku 1866 a vyhnout se další válce. Důležité navíc je, že v jižním Německu se německé nacionalistické hnutí po roce 1866 dostalo do zpětného pohybu. Liberální nacionalisté ztratili ve volbách; v Bavorsku a Württembersku se dostaly k moci partikularistické protipruské strany. Na druhé straně v severním Německu partikularistický odpor vůči Prusku opadl a Severoněmecký spolek se ukázal být natolik úspěšným, že mnozí, zejména liberálové, začali volat po tom, aby se stal trvalým.

Nemůžeme-li tedy přesvědčivě tvrdit, že uspořádání z roku 1866 mohlo přetrvat a další sjednocení se mohlo oddálit o celá léta nebo desetiletí, nemůžeme tvrdit ani opak. Některé známky na tuto možnost jasně ukazují a mluvil o ní i sám Bismarck. Navíc krize, která v červenci roku 1870 vyústila ve francouzsko-německou válku, zejména Bismarckova kampaň za dosazení nějakého Hohenzollerna na prázdný španělský trůn, působí ve srovnání s jeho obvyklou politikou velmi nepřírodně. Bismarck riskoval už dříve, ale jenom když musel a až poté, co se pečlivě připravil na všechny možné nahodilosti a obrátil vyhlídky ve svůj prospěch. Tento jeho plán obnášel řadu rizik, která nemohl mít pod kontrolou, takže musel ztroskotat, což se nakonec také stalo. I když Bismarckovy přesné motivy nelze s jistotou zjistit, rozumně je možné se dohadovat, že i Bismarck tak jako Cavour v roce 1860 riskoval ani ne tak proto, aby něco získal – sjednocení s jižním Německem –, jako proto, aby se vyhnul ztrátě, možnému zběhnutí Bavorska do rakousko-francouzského tábora, které by sjednocení odložilo na neurčito, pro Bismarcka by znamenalo těžkou politickou porážku a způsobilo by, že by bylo ještě těžší zvládnout liberály v severním Německu. Nezdar jeho machinací ve Španělsku, které byly krátce poté ve Francii odhaleny, v každém případě rozpoutal evropskou krizi a Bismarckovi hrozilo veřejné ponížení a snad i propuštění. Unikl jim jen díky tomu, že využil nesmyslné agresivní reakce Francie k tomu, aby proti francouzské národní pýše postavil německou národní čest. Když Francie umocnila nesmyslnost svého počínání vyhlášením války, nacionalistický proud do ní strhl i váhavé vlády států v jižním Německu.

Tato válka, přestože byla krvavější, byla od začátku stejně jednostranná jako ta v roce 1866. Nepřipravenost a strategické zmatky ve francouzské armádě ve spojení s účinnou německou mobilizací, pohyblivostí německé armády a se schopností vrhnout do boje velký počet vycvičených rezervistů vedly do prvních zářijových týdnů k porážce, zajištění a demobilizaci všech tří hlavních francouzských armád. Ani to však válku neukončilo, protože Napoleona III., který byl s jednou armádou zajat u Sedanu, svrhla revoluce v Paříži, byla nastolena Prozatímní republika, která vybuďovala nové armády a k osvobození francouzské půdy začala využívat guerillovou taktiku. Ale ukázalo se, že revoluční *élan* není s to porazit německou armádu. Paříž byla obležena a vyhladověná k odevzdanosti; naléhavé žádosti Francie o zahraniční intervenci směřovaly k hluchým uším. Itálie místo toho poté, co byly evakuovány francouzské oddíly chránící papeže, uchvátila Řím. Papež reagoval tím, že se uchýlil do Vatikánu, přerušil vztahy s Itálií a formálně zůstal ve válce s Itálií až do roku 1929. Rovněž Rusko využilo tuto válku ve svůj prospěch a vypovědělo klauzuli o Černém moři z Pařížské mírové smlouvy z roku 1856. To

odsoudily Británie a Rakousko, načež byla svolána konference do Londýna, již se účastnily také Prusko i Francie. Na ní se navzdory francouzským protestům válka ve Francii ani neprojednávala, Rusko bylo sice pokáráno za jednostranné porušení smlouvy, ale daná klauzule byla vypuštěna. Mezitím Bismarck jednal s jihoněmeckými státy, zejména s Bavorskem, o ústavě nové spolkové Německé říše, což umožnilo prohlásit Viléma I. ve Versailles v půli ledna roku 1871 císařem Německa. Uzavření francouzsko-německého příměří na konci ledna uvolnilo Francouzům ruce pro sestavení provizorní vlády, která potlačila povstání Pařížské komuny; v květnu pak došlo k podpisu definitivní mírové smlouvy. Podle standardů devatenáctého století to byl tvrdý mír, vnucující Francii těžké reparace a odstoupení Alsaska a části Lotrinska, starých teritorií Německé říše, získaných v sedmnáctém a osmnáctém století.

Často se má za to, že válka v letech 1870-1871 jako hegemon v Evropě nahradila Francii Německem a kvůli anexi Alsaska-Lotrinska vytvořila trvalé francouzsko-německé nepřátelství. Obě interpretace jsou samozřejmě částečně pravdivé, ale vyžadují upřesnění. S možnou výjimkou krátkého období let 1856-1859 nebyla Francie hegemonem v Evropě od roku 1812 a Německo po roce 1870 bylo přinejlepším jen nejistým hegemonem polovičním. Pokud jde o Alsasko-Lotrinsko, i když zůstávalo otevřenou ranou (která se však do roku 1914 pomalu hojila) a překážkou jakéhokoli francouzsko-německého *rapprochement*, nikdy nepředstavovalo hlavní problém odcizující Francii a Německo. Tímto problémem, vytvořeným v roce 1870 a trvajícím až do padesátých let dvacátého století, byla francouzská nejistota *vis-à-vis* Německu. Jak se ukázalo v letech 1919-1939, ani navrácení Alsaska-Lotrinska tento problém nemohlo vyřešit; to mohlo jen vyzbrojení Francie a vybudování aliancí, což zase vedlo k pocitu nejistoty na straně Německa. Bismarckův hlavní argument pro anexi odrážel následující úvahu: protože Francie se nikdy nesmíří s porážkou, Německo potřebuje lépe zabezpečenou obrannou hranici. Jinými slovy, léta 1870-1871 vytvořily klasické bezpečnostní dilema; Alsasko-Lotrinsko ho pouze symbolizovalo a zhoršovalo. Teoreticky se toto bezpečnostní dilema dalo řešit jedním ze tří způsobů. Za prvé, se Francie stejně jako Rakousko po roce 1871 mohla vzdát snahy dosáhnout bezpečnosti ze strany Německa svými silami jako neřešitelného úkolu a místo toho se spolehnout na německou ochranu. Francie však byla stále příliš silná, nezávislá, hrdá a schopná získávat spojence. Za druhé, Francie a Německo se mohly ekonomicky a politicky integrovat natolik těsně, že by se válka mezi nimi stala nemožnou. Politické a ekonomické podmínky pro takové řešení však dozrály až v padesátých letech. Za třetí, vzájemná vojenská hrozba by se dala zvládnou udržováním přibližné parity vojenské síly těchto dvou mocností, co největším zkrácením jejich společné hranice a zachováním poměrně velkého nárazníkového území mezi nimi. Tak vypadala situace vytvořená dohodnutým uspořádáním z roku 1866, které však bylo v roce 1870 zničeno.

Zánik nezávislých jihoněmeckých států se tak stal jednou z nejdůležitějších změn z let 1870-1871 v celém evropském systému. Jako zprostředkující útvary byly užitečné nejen pro francouzsko-pruské vztahy, ale stejně tak pro vztahy rakousko-pruské, rusko-pruské, a dokonce italsko-pruské. Jejich pohlcení imperiálním Německem působilo dokonce i proti Bismarckovým základním záměrům při expanzi Pruska. Jeho cílem nebyl samoučelný růst moci a území, ale tím že z Pruska vytvoří opravdu velkou mocnost a pána ve svém domě, v Německu, chtěl Prusku získat odstup a zbavit je tlaků a hrozeb, které se neoddělitelně pojily s jeho exponovanou geografickou polohou. Válkou v roce 1866 dosáhl toho, že Prusko vzhledem ke své moci a postavení mohlo bezpečně tyto záměry naplňovat. Těšilo se z naprosté kontroly severního Německa, mělo těsné vojenské, politické a obchodní vztahy s jihem a v Evropě všechny velké mocnosti, dokonce včetně Rakouska a Francie, byly připraveny (i když zdráhavě) žít s tímto výsledkem, pokud Prusko nepůjde dále. Válka v roce 1866 rovněž dávala Prusku něco, co imperiální Německo nikdy nemělo: šanci oživit ideu evropské mise, pro níž by využilo svou novou moc. Tato mise, zděděná po Rakousku, které ji nikdy efektivně nenaplňovalo. Spočívala v organizaci, vedení a obraně Německa jako celku, včetně nezávislých států, a v udržování míru ve střední Evropě. Vítězství v roce 1871 naopak dalo Německu větší moc, než jeho sousedé mohli bezstarostně snášet, ale žádnou jasnou evropskou misi, k níž by ji využilo, což vzbuzovalo u ostatních strach z této moci a zároveň snahu zajistit si ji pro své vlastní záměry, a tak se Německo zaplétalo právě do těch komplikací, kterým se Bismarck chtěl vyhnout. Pokud jde o Bismarcka, vysmíval se samotné představě nějaké evropské mise, ale později anexe Alsaska-Lotrinska litoval a choval pochyby o vnitřní soudržnosti Říše, kterou vytvořil. Přesvědčen, v neposlední řadě svými potížemi při dojednávání míru v roce 1871, že Německo zašlo tak daleko, kam se mohlo odvážit, obrátil nyní německé zájmy jen k vytváření nového funkčního systému. Pro takový manažerský úkol nebyl k dispozici nikdo jiný; a je pochybné, že by se o to někdo jiný pokusil.

### **Fungování Bismarckova systému, 1871-1890**

K udržení Francie v izolaci a Německa a Evropy v míru se jako výhodný prostředek Bismarckovi nejprve nabízel oživení solidárního ducha konzervativních monarchií a povzbuzení Rakousko-Uherska a Ruska k uzavření dohody, k níž se pak připojil a vytvořil Ligu tří císařů (1872-1873). Ta se však ukázala stavbou na písku. Krátká a umělá krize „Války na dohled“ v roce 1875, v níž se Bismarck, znepokojený rychlým fiskálním a vojenským uzdravením Francie, pokusil vůči ní o malou odstrašovací kampaň, ale místo toho dostalo Německo

ze strany Británie a Ruska varování, což dokazovalo, že oživení Svaté aliance nemůže zajistit ruské přátelství. Ligu tří císařů pak zničila další a vážnější východní krize v letech 1875-1878, a Bismarck byl tedy nucen uchýlit se k jiné strategii: odvést evropská soupeření od Německa na periferii s tím, že Německo je bude pomáhat zvládat a urovnávat.

Tato východní krize stejně jako krize dřívější vyvstala z toho, že sultán neměl Balkán zcela pod kontrolou, takže povstání proti místní správě snadno přerůstala v masové revolty a nacionalistická hnutí v rámci etnických a náboženských hranic a zatahovala do svých problémů velké mocnosti i nové balkánské státy. Vzpouora tentokrát začala v Bosně-Hercegovině v roce 1875, kde přetrvávala a v roce 1876 se rozšířila do Bulharska, kde ji nepravdělné osmanské síly potlačily metodami, které se v Evropě přehnaně ličily jako „bulharské hrůzy“, což vyvolávalo, zejména v Británii a Rusku, silné reakce veřejnosti namířené proti Turkům. V této záležitosti začaly Rusko a Rakousko – s povzbuzením a podporou Německa – nedůvěřivě spolupracovat, aby dospěly ke shodě Evropy a Turecka na programu z evropské strany řízených reforem, které měly tento region uklidnit. Jejich návrhy, tak jako tak nepřiměřené, se však setkaly s nezdarem kvůli britské rezervovanosti, osmanskému odporu a vytrvalosti rebelů ve vzpouře. Bulharské hrůzy však dočasně znemožnily britské vládě, aby otevřeně podporovala Turky, kdežto car Alexander II. cítil, že musí něco udělat, aby obnovil ruskou prestiž a uspokojil veřejné mínění. Vyzval Bismarcka, aby oplatil Rusku podporu v letech 1866 a 1870 a v rusko-turecké válce udržel Rakousko v neutralitě. Bismarck to odmítl a trval na tom, že Německo potřebuje oba své velké sousedy stejně a nemůže připustit, aby jeden z nich zeslábl. To donutilo Rusko, aby se dohodlo s Rakouskem na podmínkách, za nichž může potrestat Turky nepřímou, povzbuzením Srbů k útoku a jejich podporou. Ale navzdory ruskému vedení a ruským dobrovolníkům Turkové Srby porazili a musel je zastavit až rakouský a ruský tlak – což ovšem znamenalo pro St. Petersburg další zklamání. Po mnoha nezdarech dosáhnout nějaké shody Evropského koncertu vypracovalo Rusko na začátku roku 1877 širší dohodu s Rakouskem, v níž Rakousko souhlasilo s ruskou válkou proti Turecku za osvobození východního Balkánu pod podmínkou, že Rusko samo neanektuje žádná důležitá území, neustaví žádné velké satelitní státy a jako kompenzaci dá Rakousku Bosnu. Tyto podmínky a ústupky učinily z celé hry něco, co téměř nestojí za námahu, ale nahromaděná frustrace Ruska ho nakonec dovedla v dubnu roku 1877 k vyhlášení války.

Původní hrozba britské intervence proti Rusku pomínula, když vyšlo najevo, že Německo a Rakousko zachovají neutralitu. Zatvrzelý turecký odpor však ruskou ofenzívu po měsíce zdržoval a ruská armáda nakonec rozdrtila Turky až v lednu 1878; poté se objevila před Konstantinopolí, aby ji obsadila. Další poryv krize v anglo-ruských vztazích v lednu až únoru 1878 se obešel bez války. Mnohem horší však nastala v březnu, když Rusko uzavřelo mírovou smlouvu se sultánem v San Stefanu, která flagrantně porušovala jeho dohodu s Rakousko-Uherskem. Na stranu Rakouska se v této konfrontaci s Ruskem poprvé postavila Británie; Rusko, už vyčerpané vojensky a finančně, stálo před válkou, v níž nemohlo zvítězit.

Proč ruská vláda dovolila svému vyjednavci, zapálenému stoupenci panslavismu, takovou smlouvu uzavřít, není jasné – snad jako úlitbu nacionalistickému mínění nebo se možná konzervativci na ministerstvu zahraničí rozhodli nechat své oponenty, ať vyzkouší svůj program a poučí se z jeho důsledků. Rusko nyní v každém případě potřebovalo ustoupit, a tak se chopilo Bismarckovy nabídky, že mu pomůže revidovat smlouvu na evropském kongresu. Na Bismarckovo naléhání vypracovaly Rusko a Británie předběžné znění dohody, aby jí zajistily úspěch. Na tomto základě se v červenci a červnu sešel Berlínský kongres – nejokázalejší setkání od Vídeňského kongresu. Složitá jednání vedla k dohodám o zásadních otázkách. Obrovské Bulharsko ze San Stefana, dominující mapě Balkánu, bylo do velké míry redukováno a rozděleno na dvě části, jednu nezávislou na Turecku jen částečně, druhou zcela samosprávnou, a Rakousko bylo vyzváno, aby okupovalo a administrativně spravovalo Bosnu-Hercegovinu pod tureckou suverenitou *sine die*. Na tomto kongresu se rovněž urovnalo mnoho jiných sporných záležitostí ohledně Balkánu, Blízkého východu a Černého moře.

Vůči Berlínskému kongresu se vznášely dvě obecné kritické výtky: že přijal polovičatá opatření vůči Bulharsku, které opouštěly etnický princip, na němž byla založena smlouva ze San Stefana, což prodloužilo nepokoje a odsoudilo Balkán, zvláště Makedonii, k desetiletím budoucích konfliktů, a že Bismarck v tajné postranní dohodě s Rakouskem a Británií vnutil Rusku ponižující podmínky. Žádná z těchto stížností není přesvědčivá. Smlouva ze San Stefana za cenu dodržování etnických hranic opomíjela nebo porušovala mnoho jiných strategických, politických, náboženských a smluvních ohledů, a stala se proto nepřijatelnou pro Británii, Rakousko, Srbsko, Řecko a Rumunsko, což bylo neselhávajícím receptem pro novou a rozsáhlejší válku. Kdyby měla nabýt účinnosti, Rusko by získalo dominantní postavení v Bulharsku a na celém Balkáně, v Úžinách a v Turecku, což by zničilo rovnováhu moci v celém regionu. Berlínská smlouva se ukázala jako užitečný prostředek právě proto, že obsahovala řadu polovičních kroků a kompromisů, které sice jen málokoho zcela uspokojovaly, ale nechávaly otevřené dveře pro další změny. Pokud jde o Bismarcka, ruské rozhořčení ve skutečnosti nevyvolalo to, že by selhal jako čestný zprostředkovatel, ale že Rusko v něm chtělo mít spojence. Nestačilo, že mu pomohl vycouvat z neudržitelného postavení. A Bismarckovou chybou nebylo ani to, že ruské zisky z boje ve válce byly viditelně méně hodnotné než zisky Británie a Rakouska, které zachovaly neutralitu. V kritických okamžicích měly pevnější ruku. Z této krize a jejího urovnání vyplývají dvě zásadní poučení: za prvé, evropský systém vyžadoval manažera – nelze si představit, jak by se bez něho dalo vyhnout válce; a za

druhé, Bismarck díky tomu, že plnil úlohu čestného zprostředkovatele a odkláněl soupeření na periferii, neměl úspěch ve snaze vymanit Německo z propletence napjatých vztahů, ani mu nezískal jistotu bezpečí a vděčnost.

Rozpad Ligy tří císařů v této krizi a následné napjaté vztahy s Ruskem posunuly Bismarcka v hledání prostředků řízení o stupeň dále – od monarchické solidarity v letech 1871-1875 a čestného zprostředkování v letech 1875-1878 se dostal až ke kontrole aliancí. Poté, co záměrně vyhrotil roztržku s Ruskem, aby přesvědčil císaře Viléma, že je nutné vytvořit alianci s Rakouskem-Uherskem, uzavřel s rakouskou vládou obrannou smlouvu, o kterou už dlouho usilovala. Pohotově ji pak využil k tomu, aby Rakousko v roce 1881 přinutil k neochotnému partnerství s Ruskem a Německem ve Spolku tří císařů. Ten nějakou dobu fungoval jako prostředek ke zvládnání rusko-rakouské rivality na Balkáně. Bismarckův návrh prostě rozdělit Balkán podél osy východ-západ byl nepraktický, protože různé překrývající se zájmy v tomto regionu a jeho silné a slabé stránky znemožňovaly jeho rozdělení na oddělené sféry vlivu a takové rozdělení si ostatně nepřála ani jedna z konkurenčních mocností, ale jejich soupeření se mohlo odehrávat v určitých mezích, zejména když Rakousko i Rusko byla připoutány k Německu. Další bismarckovské ukázkující a manažerské aliance vznikly v letech 1881-1883. Itálie, která se dostala do sporu s Francií ohledně území, obchod a kolonie, se připojila k Rakousku-Uhersku a Německu a v roce 1882 s nimi vytvořila Trojspolek, v němž Rakušané i Italové museli zvládat své nepřátelství. Rumunsko uzavřelo tajné spojení s Rakouskem-Uherskem, k němuž přistoupilo Německo, a v roce 1881 vzala Vídeň pod svá křídla svého malého souseda Srbsko (či spíše srbského knížete). Mezitím Bismarck využil anglo-francouzského soupeření v Africe, aby navzdory palčivým sporům vystávajících kolem vstupu do koloniálních závodů v Africe v roce 1884 zlepšil vztahy s Francií a udržoval rozumné vztahy s Británií.

Zdá se, že tento systém omezených ukázkujících aliancí poskytoval Německu velkou moc v evropské politice, aniž pro ně představoval větší nebezpečí nebo závazky. Přesto to byl komplikovaný, propletený a křehký systém, jak se ukázalo hned v další krizi ohledně Bulharska v letech 1884-1887. Bulharská krize byla složitá a někdy v určitých detailech i tragikomická, ale svým původem a podstatou docela prostá. Když si Rusko, v němž vládl malicherně autokratický Alexander III. (1881-1894), toto loajální a vděčné satelitní knížectví odcizilo svým tvrdým vměšováním a ztratilo nad ním kontrolu ve prospěch bulharských nacionalistů, utrpělo bolestné poškození prestiže a rozhodlo se svalit vinu za své potíže na Rakousko, a tedy nepřímě i na Německo. Z toho vyvstala rakousko-ruská konfrontace typu „já ti ukážu“, která zničila Spolek tří císařů. Bismarck tedy v době, kdy mír stěle více ohrožoval oživený francouzský a německý nacionalismus, francouzsko-italské nepřátelství, anglo-francouzská rivalita v Africe a anglo-ruské soupeření na Blízkém východě a ve střední Asii, musel hledat jiný způsob, jak zabránit spojení Francie a Ruska. Řešení, s nímž přišel v roce 1887, patří mezi jeho nejpromyšlenější a nejlepší konstrukce. Inicíoval anglo-italskou dohodu, která měla udržet status quo ve východním Středozeří, k níž se později připojilo i Rakousko. Ta sloužila k tomu, aby zapojila Británii, uklidnila Rakousko a Itálii a držela na uzdě Francii. Stejným cílům sloužilo obnovení Trojspolku. Dohoda mezi stejnými třemi mocnostmi, že budou zachovávat status quo na Blízkém východě, přitáhla Británii do blízkosti Rakouska natolik, že šla zatím nejdále ve svém závazku klást odpor ruskému postupu na Balkáně. Ale Bismarck už dříve, v únoru, uzavřel tajnou zajišťovací smlouvu s Ruskem, v níž slíbil, že Německo zachová v případě rakouského útoku na Rusko neutralitu a že podpoří ruské zájmy a cíle v Bulharsku a v Úžinách.

To byl samozřejmě systém rovnováhy antagonistů, což ovšem mnoho neříká. Vyvažování antagonistů Bismarck vždy pokládal za podstatu mezinárodní politiky. Nyní však už nevyvažoval jen existující antagonismy, ale prosazoval antagonistické politiky takovým způsobem, aby byly v rovnováze a aby Německo zůstalo arbitrem. Navíc přestože zajišťovací pakt s Ruskem formálně neporušoval německé závazky v Dvojspolku, ponechával obě strany v nejistotě, kterou z nich vlastně Německo podpořil v případě války. Samozřejmě, i podvodný akt zajišťující mír byl mnohem lepší než preventivní válka proti Francii a Rusku, kterou někteří němečtí vůdci naléhavě žádali a Bismarck odmítl. Ale nemohl již zabránit dalšímu zhoršování podmínek míru v letech 1888-1889 ani postupnému *rapprochement* mezi Ruskem a Francií. K intenzivní ekonomické konkurenci v posledních stadiích takzvané Velké krize (1873-1896) a tomu přispívala celní rusko-německá celní válka. Nelze říci, zda by Bismarck, kdyby zůstal v úřadě, mohl vymyslet nové prostředky, které by oddělily Francii a Rusko a umožnily vyhnout se volbě mezi Rakouskem-Uherskem a Ruskem nebo Británií a Ruskem; ke konci se některé pokoušel využít, ale neúspěšně, jiné zvažoval. Do Bismarckova pádu v březnu roku 1890 se většina prostoru, který si vytvořil pro manévrování v zahraniční politice, a veškerá jeho domácí podpora vytratily v mocenském boji s náladovým novým německým císařem Vilémem II. Většina Němců přivítala jeho pád s úlevným povzdechem. Proto by pravděpodobně ani Bismarck nezvládal evropský systém po nějakou delší dobu. Ale nový vilémovský styl věci nepochybně zhoršoval, a protože jedinou přijatelnou alternativou německého vůdcovství představoval odtahitý, na rovnováhu moci orientovaný, tápavý styl britský, otázkou bylo nikoli, kdo napříště tento systém zvládne, ale zda se vůbec někdo takový najde.

## **Imperialismus a světová politika, 1890-1907**

Počáteční důsledky Bismarckova pádu a „Nového kursu“ Viléma II. byly sice dramatické, ale nevypadaly nebezpečně. Nečekané rozhodnutí Německa neobnovovat Zajišťovací smlouvu s Ruskem vedlo v letech 1891-1894 ke vzniku francouzsko-ruské obranné aliance proti Německu a Rakousku, což se stalo bodem zvratu ve vývoji systému, ale také zjevným návratem k normálnímu stavu, který v Evropě obnovil rovnováhu moci. Tato aliance navíc vyvíjela nejprve větší na Británii, která byla hlavním imperiálním soupeřem Ruska a Francie, než na německé mocnosti. Nejdůležitějším aspektem vývoje mezinárodní politiky v osmdesátých letech se totiž stal posun její ústřední scény ze starého kontinentu do širšího světa a už probíhající boj o jeho ovládnutí – „nový imperialismus“.

Ke žhavě diskutovaným otázkám, co bylo příčinou „nového imperialismu“ a jaké účinky měl na různé evropské a neevropské aktéry, se zde vracet nebudeme. Pokud se týkají našeho tématu, vývoje evropské mezinárodní politiky, jsou odpovědi na ně zcela snadné. „Nový imperialismus“ jednak nebyl nový, ale opisoval starší vzorec a jen akceleroval – po zpomalení v rozmezí let 1815 až přibližně 1870 – západní pronikání do různých částí neevropského světa a snahy o jeho částečné ovládnutí nebo dobytí, které započaly už v patnáctém století. „Nový imperialismus“ tento proces urychlil, vtáhl do něho nové oblasti (většinu Afriky, části východní a jihovýchodní Asie a jihozápadní Tichomoří) a nové imperialistické aktéry (Německo, Itálii, Spojené státy, Japonsko, belgického krále Leopolda II.) a aktivizoval ty starší (Británii, Francii, Rusko, Španělsko, Portugalsko a Nizozemsko). Pokud jde o jeho příčiny a motivy, byly tak početné, silné a úzce propojené, že lepšími otázkami než „Proč?“ jsou „Proč ne?“ a „Proč právě teď a ne dříve?“. Odpověď na tu poslední spočívá ve skutečnosti, že v té době existovaly určité překážky (politické, ekonomické, obchodní a především vědecké, technické, medicínské a vojenské), které znemožňovaly, aby se evropské pronikání a expanze zpomalily nebo ukončily. Všechna pozitivní příčinná vysvětlení (vojenská a politická strategie, konkurence evropských mocností, přetahování o periferní oblasti, rozvrat tradičních režimů a společností, tlak lokálního imperialismu, lidé okamžitě k dispozici, neklidné hranice, břemeno bílého muže a úděl osudu, rasismus, boj o trhy, vzorce evropského ekonomického vývoje a konkurence, imperialismus jako bleskosvod pro evropské energie a tak dále) jsou pravdivá a v různých bodech použitelná; žádné z nich však není výhradní nebo hlavní odpověď.

Musíme se proto zaměřit na to, co imperialismus znamenal v rámci mezinárodního systému a pro něj. Především, přinejmenším po dvě nebo tři desetiletí, fungoval jako bezpečnostní ventil. Tak jako masová emigrace z Evropy, zejména do Nového světa, pomáhala předcházet sociální a politické revoluci, „nový imperialismus“ pomáhal udržovat bismarckovský a postbismarckovský systém v chodu bez všeobecné války. Za druhé, což se nakonec ukázalo ještě důležitější, jeho dopady přispívaly k nefunkčnosti tohoto systému a činily válku více pravděpodobnou, ne-li nevyhnutelnou. Tento zdánlivý paradox nelze vysvětlit vyprávěním o událostech tohoto imperialistického období (které je zde tak jako tak nemožné), ale jen analýzou dvou stadií imperialismu a toho, proč ovlivňovaly mezinárodní politiku právě takovým způsobem. Tuto analýzu si pak ilustrujeme stručnými popisy konkrétních krizí a posunů v evropském uspořádání, které vyvolávaly.

Imperialismus původně sloužil jako bezpečnostní ventil, protože od počátků sedmdesátých let devatenáctého století do poloviny let devadesátých nebo ještě později souvisel ani ne tak s bojem mezi různými státy o kritická teritoria a mocenské postavení jako s honem za kořisti, podobně jako při velikonočním „lovu“ vajíček, provozovaném v zuřivé konkurenci mezi jednotlivci vně i uvnitř vládních struktur (podnikateli, firmami, průzkumníky a dobrodruhy, kolonisty, kariéristy v politice a armádě a tak dále), ale většinou vlád opatrně sledovaném jen z povzdálí, protože si obvykle ovědomovaly pochybnou hodnotu a vysoké náklady těchto akvizic. I když se imperialistické ambice a programy střetávaly, normálním výsledkem byly dohody a kompromisy; zdálo se, že je dost pro všechny a neúspěšně se mohli odškodnit někde jinde.

Důvody, proč měl imperialismus nakonec destruktivní dopad, jsou početnější a složitější. Za prvé, jak se dostupná kořist zmenšovala, nevyhnutelně se zostřovala i konkurence mezi státy. Preventivní akce k uchvácení kořisti a konkurentů, které měly vždy významnou roli, nabývaly na četnosti a intenzitě se staly dominantním pravidlem hry. Za druhé, vlády začaly usilovat o výhradní držbu a výlučnou kontrolu místo podílu na vlivu a exploataci, a proto se i původně přátelské dohody a společná uspořádání staly náchylné k rozpadu a spíše produkovaly krize a konfrontace (například anglo-francouzská duální kontrola v Egyptě, anglo-ruská úmluva v Persii). Za třetí, jak se imperialistické zájmy rozšiřovaly, stávala se dokonce i běžná komerční či politická aktivita jednoho státu v nějaké jim nepřivlastněné oblasti pro jinou mocnost ohrožením jejích práv, zájmů a bezpečnosti. Jako příklad zde mohou sloužit britské pocity – v koloniích i v metropoli – ohledně přítomnosti Němců v Jižní Africe; ruský a britský zájem nepustit Němce do Persie, Mezopotámie a východní Anatólie; Británie v Egyptě a Súdánu; Francie v Maroku; nebo nejnebezpečnější ze všeho, vzájemné vztahy Ruska a Rakouska na Balkáně. A za čtvrté, což je nejdůležitější, „nový imperialismus“ v kombinaci s jinými trendy pozdního devatenáctého století v ekonomice, vědě a technologii, komunikacích a ve učinil světovou politiku dominantní ideologií a strategií v mezinárodní politice. Panovalo přesvědčení, že přežití, bezpečnost a prosperita států ve dvacátém století závisí na tom, zda si zajistí světové postavení, což pro velké mocnosti znamenalo schopnost po celé zeměkouli soutěžit se zavedenými světovými mocnostmi – s Británií, se Spojenými státy a s Ruskem; pro menší mocnosti alespoň sedět u imperialistického stolu a podílet se na hře.

Světová politika (*Weltpolitik*), o níž se často hovoří, jako by se týkala jen nebo zejména Německa, byla ve skutečnosti téměř univerzální. Světovou politiku Britské říše reprezentoval její ohromný teritoriální růst před první světovou válkou, během ní i po jejím skončení – expanze formální říše, aby udržela své staré neformální vrcholné postavení nyní ohrožované Ruskem, Spojenými státy, Francií, Německem, a dokonce Japonskem. Světovou politikou Ruska byl jeho imperialismus ve střední Asii a na Dálném východě, který měl čelit výzvám Británie a Německa a kompenzovat jeho ekonomickou a technologickou zaostalost. Francouzský imperialismus byl světovou politikou s cílem zvrátit relativní úpadek Francie, obnovit její status a prestiž ztracené v roce 1870 a držet krok s Německem a Británií. Americká světová politika byla nejotevřenější a nejméně se omezující ze všech – vznášela nárok na výlučnou hegemonii nad celou hemisférou, který se brzy rozšířil i na Pacifik. Víru světové politiky podlehly Japonsko, Itálie, a dokonce Rakousko-Uhersko; Španělsko, Portugalsko, Nizozemsko a díky svému králi i Belgie, i když bez iluzí, že mohou soutěžit s velkými mocnostmi, odhodlaně zůstávaly ve hře nebo se rozhodly do ní vstoupit.

„Nový imperialismus“, začínající jako relativně bezpečné (pro Evropu) přetahování o kořist vně Evropy, se tak změnil ve smrtelný boj o světovou moc a postavení, který se dostal do centra evropské politiky. Německá světová politika se stala nejdůležitější nikoli proto, že by se prováděla zvlášť bezohledně nebo agresivně (přinejmenším do roku 1914 byla opatrnější než většina ostatních), ale protože snaha soutěžit o světové postavení s Británií, Amerikou a Ruskem byla odsouzena k neúspěchu. Bylo by překvapující, kdyby se Německo světové postavení získat nepokusilo, ale zázračně, kdyby uspělo ve hře vybavené ve srovnání s Británií, Ruskem, Francií, Spojenými státy, a v některých ohledech i Japonskem geografii a historií, které hrály proti němu. Německo stejně jako Francie bylo v námořním a koloniálním soupeření s Británií znevýhodněno pozdní a horší výchozí pozicí, neexistencí historické tradice a rozhledu, ale především geografickým umístěním, které nebylo tak vhodné k projekci jeho moci navenek a neustálé tříštění svého úsilí mezi aktivitu v cizině a obranu doma. Stejně handicapované vysvětlují, proč Německo nemělo úspěch ani v imperialistických sdruženích a aliancích. Je pravda, že německé taktiky a metody byly často kontraproduktivní (i když se jejich selhání v řadě případů přehánějí), ale úspěch by mu nezajistilo ani žádné zlepšení těchto taktik a metod.

Posun ke světové politice měl hluboké důsledky. Tradiční evropská mocenská hra se v devatenáctém století hrála kvůli relativním výhodám, často jen skromným nebo symbolickým a byla obvykle záměrně přerušena nebo zastavena před konečným rozhodnutím – před nevratným vítězstvím jedné mocnosti nebo strany nebo před zdrcující porážkou a likvidací jedné strany nebo nějakého podstatného aktéra. Boj o světovou moc se lišil vyššími sázkami a cíli (vítězství pro příští století), strukturou favorizující určitě mocnosti na jedné straně evropské hry a znevýhodňující ty, které stály na straně druhé, a silnou tendencí dosáhnout definitivní výsledek a eliminovat soupeře.

Máme-li porozumět jeho výsledkům, musíme se krátce zastavit u tří mezinárodních krizí imperialismu a na to, jak ovlivnily evropská seskupení. První a nejméně důležitá byla Fašodská krize v roce 1898, v níž došlo k anglo-francouzské konfrontaci ohledně Súdánu. Britové přišli do Fašody v jižním Súdánu v rámci vojenského dobývání Súdánu z Egypta, který okupovali v roce 1882; Francouzi postupovali nejprve ze Západního Súdánu a Západní Afriky. Británie nešlo ani tak o samotný Súdán jako o preventivní strategii – chtěla zamezit jakémukoli možnému ohrožení cesty do Indie přes Suez a Rudé moře a skoncovat s francouzskými snahami zpochybnit její postavení v Egyptě. Politika Francie stejně jako její vláda nebyla koherentní. Malá, uzavřená skupina zanícených kolonialistů a vojáků chtěla rozšířit francouzskou říši od západního pobřeží Afriky po východní, což bylo v rozporu s britským plánem ovládnout území od Kapského města po Káhiru. Vláda, již se nedařilo dostat pod kontrolu aktivity této skupiny chtěla dotlačit Brity k jednáním o Egyptě, a tak zlepšit koloniální i evropské postavení Francie obecně. Britská vláda byla navíc ochotna a připravena bojovat, kdežto francouzská, která měla za to, že koloniální otázka by se neměla stát *casus belli*, nikoli. Výsledek, potupný francouzský ústup, měl pro evropskou politiku dva hlavní účinky. Nebyla to, jak se často tvrdí, vydlážděná cesta k anglo-francouzskému koloniálnímu a politickému *entente* (ve skutečnosti se odkládalo); Francie byla nucena uznat, že pokud si přeje nějaké *entente* s Británií, musí k tomu dojít za britských podmínek. Přímá hrozba evropské války mezi velmocemi, kvůli koloniálním sporům zároveň zvýšila teplotu a sázky v koloniální a světové konkurenci.

Kořeny druhé krize, druhé anglo-búrské války v letech 1899-1902, sahají mnohem dále zpět, k britskému záboru holandské Kapské kolonie během napoleonských válek a anglo-búrskému politickému a kulturnímu střetu, který se následně rozvíjel. I když se o bezprostředních podnětech k této válce, které se hledají v rozmezí let 1896 až 1899, jako obvykle vedou spory, hlavní příčina je zcela jasná: odhodlání fakticky svobodných búrských republik uhájit svou nezávislost versus rozhodnutí Británie udržet si svou výlučnou svrchovanost v Jižní Africe, ohroženou ekonomickým růstem těchto republik, a když předcházející britské pokusy vytvořit federaci prostřednictvím anexe, přesvědčování a pokusu o puč selhaly, konečně je donutit vstoupit do unie s britskou Kapskou kolonií. (Obě bílé komunity samozřejmě ovládaly a vykořisťovaly černochoy a barevné.) Britský politický a vojenský tlak nakonec podnítil Búry, aby zahájili otevřený boj, ale v ti v tom jen předešli Brity. Válka, i když byla pro Británie nákladná jak vojensky, tak politicky (Búřům stranilo světové mínění i většina vlád s výjimkou americké a německé), skončila jejím vítězstvím a zachováním jejího výlučného postavení – pro nějakou dobu. Když vznikla v roce 1910 Jihoafrická unie, stalo se paradoxně to, čemu měla

válka předejít, a dominantní postavení v celé jižní Africe získali právě Búrové, a to s důsledky, které sahají až do současnosti.

Přímých důsledků této války v mezinárodní politice bylo relativně málo. Neustálý strašák britského tisku, veřejného mínění a mnoha politiků – německá hrozba – zde neexistoval. Politika Německa na rozdíl od jeho tisku a veřejného mínění byla důsledně probritská a vláda doufala, že se stane koloniálním partnerem Británie. Z tohoto důvodu Rusko a Francie, které uvažovaly o vytvoření kontinentální ligy proti Británii, nemohly nic dělat, zatímco britská vláda, která odbyla Německo papírovou dohodou o portugalských koloniích v Africe a na německé nečinnosti vydělala, se dál vyhýbala německým pokusům o sblížení. Válka tak opět demonstrovala sílu imperiálního postavení Británie, ale také díky přesvědčení Britů, že takové podniky jsou příliš nákladné a že i omezené přátelství leší než izolace, pomáhala připravovat cestu pro její pozdější *ententes*.

Poslední krize, rusko-japonská válka v letech 1904-1905, měla největší účinky na ruské, japonské, čínské a korejské dějiny, na vzestup protizápadních hnutí v Asii i jinde ve světě, na vývoj moderní pozemní a námořní války a na mnoho dalších věcí, o nichž zde nelze pojednávat. Zde se opět musíme soustředit na její dopad na mezinárodní systém, který byl neméně závažný. V důsledku evropského pronikání a zahraničních i občanských válek prodělávala Čínská říše od poloviny devatenáctého úpadek, zatímco Japonsko se západnímu pronikání rychle přizpůsobilo a modernizovalo se. V čínsko-japonské válce v letech 1894-1895 Japonsko Čínu zcela porazilo a způsobilo jí těžké ztráty. Rusko, které už dříve dosáhlo na tichomořské pobřeží, založilo svou základnu ve Vladivostoku a spěšně budovalo transsibiřskou železniční magistrálu, která ji měla spojit s Evropou, zorganizovalo s Německem a Francií intervenci, aby Japonsko donutilo vzdát se zisků, které by mu v Pekingu zajišťovaly dominantní postavení. Ruské vítězství a pokoření Japonska vrhlo Čínu do náruče Ruska, které v Číně v letech 1896-1897 získalo řadu politických, finančních a vojenských výhod, což znepokojovalo ostatní evropské mocnosti, zejména Británii. Zápas o vliv eskaloval v roce 1898 do rvačky o konkrétní koncese na úkor Číny (námořní základny, komerční sféry a dohody, železniční a jiné koncese a tak dále). Tuto soutěž, kterou spustilo Německo a k níž se připojili téměř všichni, vyhrálo Rusko. Od Číny získalo právě to vojenské a komerční postavení v Jižním Mandžusku, které donutilo Japonsko v roce 1895 vrátit. Mezitím od roku 1898 do roku 1900 probíhalo takzvané Boxerské povstání, rozsáhlá, různorodá revolta proti cizincům, misionářům a částečně i samotné čínské vládě, která nepravidelně propukala po celé Číně. Hnutí Boxerů porazily cizí oddíly, zvláště z Japonska, a tak jen posloužilo k akceleraci jak imperialistického soupeření, tak úpadku čínské vlády. Rusko opět zaznamenalo největší zisky. Po porážce vzpoury v Mandžusku vojensky obsadilo zóny, kde mělo už dříve železniční koncese, a zdálo se, že zde zamýšlí zůstat natrvalo. V té době pronikalo také do Koreje.

Diplomatické úsilí Rusko zastavit, včetně anglo-americké snahy prosadit v Číně „otevřené dveře“ a anglo-německé smlouvy z roku 1900 podporující tuto myšlenku, se ukázaly jako neefektivní. Britská vláda chtěla s Ruskem uzavřít dohodu, vzájemně uznávající rozdělení neformálních sfér vlivu v severní a centrální Číně, ale Rusko nemělo zájem. Japonsko, bezprostředně ohrožované ruským imperialismem, se tedy jako jediné rozhodlo k organizovanému odporu. Poté, co porušilo prozatímní dohody a ukončilo jednání o spojenectví s Ruskem, uzavřelo v únoru roku 1902 omezenou obrannou alianci s Británií, která alespoň zajišťovala, že v případě vypuknutí války bude Japonsko nuceno čelit jen jednomu evropskému nepříteli. Než se však Japonci rozhodli pro válku, ještě jednou se pokusili o dohodu s Ruskem, v níž v podstatě navrhovali, že se smíří s ruským Mandžuskem výměnou za to, že budou mít volné ruce v Koreji. Arogance, protikladné záměry, zmatek i čirá neschopnost zabránily ruské vládě, aby brala japonskou nabídku seriózně, dokud už nebylo příliš pozdě. V únoru roku 1904 Japonsko vyhlásilo válku a zaútočilo na ruskou námořní základnu Port Arthur v Mandžusku.

Válka překvapila svět a šokovala Rusko řadou japonských vítězství, těžkými a krvavými boji na území Mandžuska, ale převážně na moři. Japonci dobyli ruská námořní základnu v Port Arturu a zničili nebo zajali dvě ruské flotily. V polovině roku 1905, kdy Rusko stálo před zhroucením a čelilo domácí revoluci a Japonsku už docházely jeho hubené zdroje, potřebovaly obě strany mír. Mírová smlouva zprostředkovaná Spojenými státy sice neuspokojovala žádnou ze stran, ale prospěch z ní měly obě. Japonsko získalo ruské koncese v jižním Mandžusku a volné ruce v Koreji, kterou postupně anexovalo a v roce 1910 kolonizovalo, zatímco Rusko uniklo z války sice bez odškodnění, ale právě včas, aby se vypořádalo s blížícím se kolapsem a s nejhoršími výbuchy revoluce v evropském Rusku. Skutečným poraženým byla Korea, která se měla brzy stát japonskou kolonií, a Čína, nyní osamoceně čelící japonské hrozbě. Velkým vítězem v mezinárodní politice, i když jen šťastnou náhodou, se stala Británie. Válka, kterou Británie nechtěla a u níž jednu chvíli hrozilo, že se do ní nechá zatahnout, jí přinesla obrovské zisky: ukončení ruské hrozby v Číně, rozšíření anglo-japonské aliance v roce 1905, aby chránila Indii, a šanci domluvit se s vytrvaným a oslabeným Ruskem na poměrech ve střední a západní Asii. Výsledkem byla anglo-ruská dohoda z roku 1907, která rozdělovala celou tuto oblast, zejména Persii, na britskou a ruskou sféru vlivu a tíše, ale efektivně vylučovala Německo.

Tento poslední vývoj charakterizoval kulminaci vlivu „nového imperialismu“ na evropskou mezinárodní politiku: transformace aliancí a seskupení začala francouzsko-ruským spojenectvím, pokračovala částečným odpadlictvím Itálie od Trojspolku na stranu Francie v letech 1899-1902, dále se vyvíjela přes anglo-francouzskou koloniální dohodu o Egyptě anglo-ruskou smlouvou. Německo, které bylo ještě v roce 1890 stále v centru evropských aliancí, s izolovanou Francií jako svým jediným jasným protivníkem, se do roku 1907 ocitlo

samo v izolaci se slábnoucím a zranitelným Rakouskem-Uherskem jako jediným bezpečným spojencem, Francií a Ruskem jako vyloženými nepřáteli a Británií, která se klonila na jejich stranu. Zklamané ze světové politiky muselo čelit hrozbě obklíčení v Evropě.

Standardní výklad tvrdí, že do této situace se Německo dostalo samo nebezpečným růstem své moci, svou bezohlednou, nevypočitatelnou politikou, a zejména svými pokusy docílit nějaký zisk prostřednictvím nátlaku a hrozeb. Dva údajně hlavní případy takového nátlaku představuje jeho zastrašování Francie během první marocké krize v letech 1904-1906 a snaha znemožnit rodící se anglo-francouzskou Entente Cordiale, a od roku 1898 jeho budování *Hochseeflotte*, která měla být vyzyvatelem britského námořnictva v jeho domácích vodách. V obou případech se německá politika nepochybně ukázala jako kontraproduktivní. Marocká krize jen vehnala Brity a Francouze do těsnějšího spojení, vedla k izolaci Německa a k jeho diplomatické porážce na mezinárodní konferenci v Algeciras. Námořní závody měly téměř stejný mezinárodní efekt a vyprovokovaly takový nárůst britského námořnictva, kterému se Německo nemohlo vyrovnat.

Toto vše je ve standardním názoru do jisté míry nesporné: německá politika a taktika často dráždila a vhněla do nepřátelského postoje jiné státy a němečtí představitelé jednali na základě dvou chybných předpokladů – že anglo-francouzská a anglo-ruská rivalita v koloniálních otázkách a v záležitostech světové politiky je nesmířitelná, takže Německo může tyto antagonismy využívat jako svou výhodu, a že velká válečná flotila by nejen pomohla chránit a rozšiřovat německý obchod a Německou říši, ale také by z Německa učinila atraktivnějšího spojence, zvláště pro Británii, a z případného útoku by se díky ní stala pro jiné (opět zvláště pro Británii) příliš riskantní záležitost. (Existovaly také ještě méně obhajitelné motivy pro budování flotily. Admirál Tirpitz, architekt německé flotily, doufal, že může porazit ve válce Británii, a císař i většina nacionalistické veřejnosti viděla ve velké flotile symbol a podmínku velikosti Německa. Avšak vláda jako celek se přidržovala teorie o flotile jako zvýšení rizika útoku a usnadnění spojení.) Ale jedna věc je dokázat, že se Německo hrubě mylilo a mělo nebezpečné cíle, a zcela jiná, že to opravdu zapříčinilo výsledek, nebo že nebyť Německa, celkový výsledek by byl úplně jiný. Rozdíl mezi těmito dvěma předpoklady lze ilustrovat na nejvážnějším případě německých provokací, na závodech v námořním zbrojení. Německá politika se nepochybně stala výzvou, která vystupňovala anglo-německý antagonismus. Ale položíme-li otázku, zda se dalo očekávat, že Německo nepostaví flotilu, nebo zda bez těchto námořních závodů by Británie neuzavřela své *ententes* s německými protivníky, odpovědi jsou naprosto jasné. Námořní expanze od osmdesátých let devatenáctého století byla celosvětovým fenoménem – americkým, francouzským, ruským, japonským, a dokonce i italským, rakouským a tureckým. Britský námořní program samotné Británie byl podřízen spíše technologickým a fiskálním imperativům než potřebě reagovat na program německý. Vzorce anglo-německého světového antagonismu byly navíc už zavedeny ještě než Německo začalo stavět svou flotilu a nijak se nezměnily, když v letech 1912-1913 Německo v těchto závodech polevilo. A co je nejdůležitější, hlavním důvodem pro britské *ententes* s německými protivníky, jak stále průkazněji dokládají badatelé, nebylo zastavit Německo, ale zachránit Britskou říši.

Krátce řečeno, základní vysvětlení proměny aliancí a seskupení je strukturální. Jakmile se velká hra změnila z udržování mocenské rovnováhy v Evropě ve světovou politiku, Německo nutně muselo v poměru k ostatním hráčům ztratit, nehledě na to, jak tuto hru hrálo. Vedle handicapů zmíněných výše mělo Německo jen málo karet, aby hrálo srovnatelně s jinými. Skutečnost, že Rusko a Francie byly vážnými koloniálními soupeři Británie, pracovala, na rozdíl od německého přesvědčení, v neprospěch Německa. Přinutila Británii s Francií a Ruskem vážně počítat, zvláště když se v roce 1894 staly spojenci, a zaplatit něco za jejich spolupráci nebo za zmírnění jejich nepřátelství, kdežto Německo jí nemělo co prodat. Němci se neustále pokoušeli vynutit si platby za služby, které Britové ani nepotřebovali, ani nechtěli, zatímco Británie si přála, aby se Německo stáhlo ze světové politiky a omezilo se jen na Evropu, k níž patřilo. Jako ilustraci lze uvést léta 1901-1902, kdy nastal v búrské válce okamžik, v němž podle předních studií o anglo-německém antagonismu Britové začali jednoznačně ztotožňovat Německo s nepřitelem a který byl podle nejlepších prací o německé politice během búrské války také okamžikem, kdy se Německo nejvíce snažilo přesvědčit Británii, že ono je tím přítelem, kterého potřebuje. Navíc k této německé bezcennosti jako partnera Británie ve světové politice tu byla jeho ekonomická výzva, jeho rychlý růst průmyslu, obchodu a technologie, který z Německa dělal úspěšného konkurenta na četných trzích ovládaných Británií. V Británii i jinde panoval dojem, že Německo s velkou pravděpodobností ovládne každou sféru do níž pronikne nebo kterou bude sdílet, což podněcovalo v Británii, Francií a Rusku, a dokonce v zárodku i ve Spojených státech a Japonsku společný zájem udržet Německo stranou.

Vzorce konkurence a spolupráce v rámci imperialistické světové politiky zkrátka přirozeně nahrávaly spolupráci mezi soupeři Německa a znevýhodňovaly ho. Dokladem mohou být formální i neformální dohody a kooperativní akce v různých oblastech světa v letech 1890-1907, které sloužit k vyloučení nebo omezení Německa: anglo-portugalská v jižní Africe, anglo-americká v Latinské Americe a v jižním Pacifiku, faktická anglo-japonská aliance v Číně, anglo-francouzsko-ruské dohody o Osmanské říši a železnici Berlín-Bagdád. Ty nejjasnější případy jsou rovněž těmi nejdůležitějšími. Entente Cordiale z roku 1904 byla jakožto koloniální dohoda výrazně protiněmecká – měla skoncovat s německým zasahováním do britské kontroly Egypta a vyloučit

Německo z jakýchkoli aktivit v Maroku (jednalo se o mezinárodní záležitost týkající se oblasti, v níž mělo Německo velké zájmy). V této věci Francie konzultovala všechny jiné zainteresované strany kromě Německa. Podobně anglo-ruská dohoda z roku 1907 měla vyloučit Německo z Persie a zajistit anglo-ruskou spolupráci při vytlačení Německa z Blízkého a Středního východu obecně.

To nemá znamenat, že existovalo nějaké protiněmecké spiknutí, ani ospravedlňovat Německo a jeho jednání nebo naznačovat nějaké sympatie vůči němu. Nechci zde ani oživit starou otázku viny za rozpoutání první světové války a už vůbec ne podporovat lež o německé nevinosti, která zaznívala v odpovědi na ni. Jedná se pouze o uplatnění principu, který pokládáme za samozřejmost v komerční oblasti, na mezinárodní politiku: firmy, které cítí, že pokud se spojí, mohou výhodně eliminovat nebo neutralizovat hrozivého konkurenta, to pravděpodobně udělají. Německo prohrálo ve hře světové politiky především proto, že ostatní velcí hráči sdíleli zájem, aby Německo prohrálo, což byl jen výsledek odrážející normální povahu neregulované konkurence na imperialistickém trhu. Připustíme-li to, můžeme položit zásadnější otázku: mohl být tento výsledek oddělen od kontinentální evropské politiky, aby se nestal příčinou evropské války? Jinak řečeno, dalo se Německo přimět k tomu, aby přijalo svou porážku ve světové politice a žilo s ní, aniž by se uchýlilo k násilí, aby ji zvrátilo?

Mnoho historiků tvrdí, že nikoli. Aniž by museli zaujmout deterministické stanovisko, poukazují na skutečné události a vývoj v letech 1908-1914 jako na důkaz, že Německo tento výsledek akceptovat odmítalo a nakonec si vybralo válku, aby ho zvrátilo, a uvádějí hluboce zakořeněné vady německé politiky a společnosti, které jsou za to odpovědné: nebezpečné ambice a nevyzpytatelné impulsy císaře a jeho dvora, nezávislost armády na civilní kontrole, hluboké sociální a politické trhliny a chronické politické krize, nereformovanou pruskou a říšskou ústavu, radikální nacionalismus střední třídy, militaristické a autoritářské elity a tradice, politickou nevyzrálost Němců obecně atd. Tyto rysy (zdaleka ne jedinečné jen pro Německo) nepopíratelně přispívaly před první světovou válkou k nebezpečnosti tohoto státu a pomáhají vysvětlit, co dělal během války a po ní až do konce druhé světové války. Nejsou však dostatečnou odpovědí na naši otázku, která se sice netýká faktů, ale je ústřední a nevyhnutelná, totiž zda se imperiální Německo mohlo omezit na Evropu navzdory své prohře ve světové politice.

Existují určité důvody pro odpověď: „Ano, je to myslitelné.“ Za prvé, porážka Německa byla relativní a neúplná. Bylo sice vyloučeno z některých sfér a aktivit a odříznuto od určitých zisků a kolonií, nicméně na většině trhů a v různých podnicích a konsorciích se i nadále docela úspěšně účastnilo ekonomické soutěže a mělo odůvodněné vyhlídky, že v tom bude pokračovat. Za druhé, před rokem 1914 stále nebylo jasné, jakou má kořist, o kterou přišlo v imperialistickém zápase, vlastně cenu ani jakou bude mít trvalost, ale naopak už bylo zřejmé, že některé akvizice, včetně německých kolonií představují jen aktiva malé hodnoty nebo jsou vůbec bezcenné.

Třetí důvod je přesvědčivý z historického hlediska: skutečná mezinárodní konkurence před rokem 1907 a po něm dokazuje, že Německo se účinně omezit dalo. Nic, co Německo po roce 1890 skutečně *dělalo*, v protikladu k jeho postojům, taktikám a latentním cílům a ambicím, nebylo tak bezohledné, agresivní a právně neobhajitelné jako mnoho z akcí, které prováděli ostatní, zejména jeho protivníci – Britové ve východní, střední a jižní Africe nebo v západní a střední Asii; Francouzi v severní, západní a střední Africe; Italové v Etiopii a v Lybii; Američané v Karibiku, v Latinské Americe a ve středním a jihozápadním Pacifiku; Japonci v Mandžusku, v Koreji a v Číně; nebo Rusové na Dálném východě a ve střední Asii. Jediná velká mocnost, která byla v imperialistickém souboji méně agresivní než Německo, bylo Rakousko-Uhersko, ale jeho zdrženlivost lze, na rozdíl od německé, vysvětlit hlavně vnitřní slabostí. Německo zcela jasně omezoval mezinárodní systém. Kontrast mezi nepohodlnou situací Německa, jeho nebezpečným potenciálem a jeho umírněným jednáním nápadně vystupuje na příkladu německé vojenské organizace. Ústavně se armáda nebezpečně vymykala kontrole; strategie, kterou vrchní velení přijalo pro boj ve válce vedené pravděpodobně na dvou frontách (tzv. Schlieffenův plán) hrozně bezohledná. Přesto německé vojenské velení v dobách krizí opakovaně projevovalo opatrnost a vládě radilo, aby raději nevyužívala relativně příznivé šance na zahájení války v letech 1904-1905, 1908-1909 a 1911 a ve skutečnosti až do období 1912-1913 přehlíželo naléhavou potřebu rozšíření armády.

Evropský systém mocenské rovnováhy, přestože trpěl tlaky a výslednými podobami hry světové politiky, byl tedy stále schopen fungovat tak, aby zabránil velké válce v Evropě. Pro tuto prevenci bylo omezení Německa klíčové nikoli proto, že by Německo bylo jediným důležitým hráčem nebo jediným, který toto omezení potřeboval, ale protože do roku 1907 jen u Německa bylo pravděpodobné, že se z frustrace a beznaděje rozhodne zahájit válku, nebo že je v postavení, aby to udělalo. Tato evropská hra rovnováhy moci by však nemohla dlouho trvat a být úspěšná, pokud by v ní převážil stejný druh neregulované konkurence, který by vedl k nějakému rozhodujícímu výsledku jako ve světovém imperialistickém zápase. Předjít něčemu takovému znamenalo přistoupit na čtyři základní podmínky nebo pravidla. Za prvé, vítězství ve světové hře nesmělo být využito k získání rozhodující výhody v evropské hře. Za druhé, mezinárodní konkurence, dosud rozptýlená mimo Evropu nebo na její periferii a vedená převážně politickými a ekonomickými zbraněmi, přičemž vojenská síla se užívala hlavně proti Neevropanům, se nesměla zaměřit přímo na Evropu a využívat zde vojenské konfrontace. Za třetí, evropské aliance a seskupení musely zůstat poměrně flexibilní a prostupné, aby pomáhaly zvládat krize, a nesměly se z nich stát rigidní bloky udržované za každou cenu, pokud jde o bezpečnost a politiku poskytování záruk slabším a ohroženějším členům každé aliance. Za čtvrté, muselo zůstat v platnosti pravidlo účinně

předcházející válkám nebo je omezující, implicitně uznávané a dodržované po celé devatenácté století: všichni podstatní aktéři musí zůstat ve hře bez ohledu na posuny v relativních výhodách a při urovnávání sporů si musí Evropský koncert vytyčit především tento cíl.

Mezinárodní historie v letech 1908-1914 ukazuje, jak tato životně důležitá pravidla pro zachování obecného evropského míru byla porušena.

### **Sestup do maelstromu, 1908-1914**

Bosenská krize v letech 1908-1909, která odstartovala tento osudový pád, se vyvinula z jedné akce, anexe Bosny a Hercegoviny Rakouskem-Uherskem, která by se vůbec nikdy nemusela stát příčinou vážných mezinárodních problémů. Jejím cílem bylo jen odstranit anomálii, která existovala od roku 1878 – rakouskou okupaci tohoto teritoria a jen *de facto* rakouskou vládu nad tímto teritoriem, které spadalo pod nominální, ale prázdnu osmanskou suverenitu –, a tak konsolidovat status quo a eliminovat jedno možné ohnisko konfliktu na Balkánu. Doprovázelo ji stažení Rakouska z předsunutějších vojenských pozic (sandžaku Novi Pazar); kdyby tuto anexi akceptovaly a schválily ostatní mocnosti (jak to od roku 1878 v principu více než jednou učinily Rusko a Německo), mohlo by to pomoci zastavit studenou válku, která se vyvíjela od roku 1903 mezi Rakouskem a sousedním Srbskem. Nejdůležitější je to, že byla produktem dohody vyjednané mezi ruským ministrem zahraničí Izvolskim a jeho rakouským protějškem Aehrenthalem z iniciativy ruské strany, která měla pomoci Rusku získat v zásadě směřovala ruský souhlas s anexí za Rakousko-Uherskou podporu změnám v úžinách Bosporu a Dardanely ve prospěch Ruska. Kdyby byla úspěšně prosazena, mohla by oživit omezené partnerství mezi Ruskem a Rakouskem, které je drželo v míru a umožňovalo makedonský konflikt a jiné balkánské problémy v období 1895-1907 odložit k ledu.

Tato potenciálně hodnotná dohoda však naopak selhala a vytvořila krizi, která už byla předzvěstí krize v roce 1914, urychlila závody ve zbrojení a vyostřila konkurenci aliancí až k roku 1914. Tato dohoda selhala částečně kvůli akcím některé ze zúčastněných stran, ale i kvůli akcím těch stran, které se na jednání nepodílely. Když Rakousko v říjnu roku 1908 anexi oznámilo, bulharský kníže Ferdinand využil této příležitosti a vyhlásil naprostou nezávislost Bulharska, což se mylně pokládalo za důkaz rakousko-bulharské tajné domluvy. Turkové a Srbové proti anexi vehementně protestovali, ale jejich protesty se daly ignorovat nebo zvládnout. Mnohem horší byla skutečnost, že Izvolski neuzavíral dohodu s dobrými úmysly a zamýšlel, jakmile Rakousko oznámí oznámí, svolat mezinárodní konferenci, která by celou věc projednala, a tak Rakousko donutit, aby za anexi zaplatilo dalšími ústupky. Další členové ruské vlády však v nepřítomnosti Izvolského přesvědčili cara, který musel dát svůj souhlas, že smlouva by v Rusku pobouřila veřejné mínění. Mezitím Izvolski zjistil, že vlády Británie a Francie nejsou ochotny Rusko ve věci úžin podpořit. Když se tedy jeho režim od něj distancoval a zmařil jeho naděje na odměnu, Izvolski prohlásil, že Aehrenthal ho podvedl a žádal svolání konference, která by anexi projednala jako jednostranné porušení Berlínské smlouvy z roku 1878 (která byla podle rakouského počtu porušena už třicet dvakrát). Francouzi se svoláním konference neochotně souhlasili v zájmu spojení s Ruskem; Britové souhlasili srdečněji, protože chtěli podpořit Osmanskou říši.

Vidět Rusko ve vrcholném období tohoto imperialistického věku, jak žádá Británii a Francii, aby mu pomohly bránit posvátnost Berlínské smlouvy, je tak trochu jako pozorovat Modrovouse, jak vyzývá Dona Juana a Tazanovu, aby se spojili v obraně cti Sadie Thompsonové. Ale v kombinaci s tureckými protesty a ekonomickým bojkotem a srbskou mobilizací, která měla podpořit požadavek Srbska na kompenzaci, tyto mezinárodní síly dostaly Rakousko-Uhersko pod velký tlak a donutily ho žádat o podporu Německa, jež Aehrenthal nechával do velké míry v nejistotě, aby ukázal rakousko-uherskou nezávislost. Německo reagovalo kladně, protože vidělo šanci udělit Rusku lekci, jak neužitečná je podpora ze Západu. Potenciálně prospěšná smlouva tak zplodila řadu krizí a stala se testem síly a vůle proti sobě stojících spojeneckých systémů.

Rusko, stále příliš slabé, aby bojovalo s Rakouskem, a tím spíše s Německem, muselo prohrát. Francie odmítla uznat tento *casus foederis* a Britové, i když s potěšením sledovali, jak se Rusko odcizuje od německých mocností a zaměřuje se na Balkán spíše než na střední Asii, mu nikdy neměli v úmyslu poskytnout více než omezenou diplomatickou podporu. Proto jakmile se Rakousko zastrašené mezinárodní opozicí, zbavilo Turků a pohrozilo silou, pokud Srbsko nedemobilizuje, neuzná anexi a neslíbí, že přestane s nepřátelskými a podvratnými aktivitami, Rusko muselo buď donutit svého srbského chráněnce, aby se podrobil, nebo stát stranou, pokud Rakousko napadne Srbsko, nebo bojovat v beznadějně válce. Ruská vláda požádala Německo, aby zasáhlo, a doufala, že tím postaví zlatý most pro ruský ústup. Německo to udělalo, ale most byl jen železný – s varováním, že pro Rusko je jen jedno východisko, totiž přimět Srbsko přistoupit na rakouské podmínky. Srbsko sice vyhovělo, krize skončila, ale zanechala v Rusech odhodlání už nikdy nepřipustit takové pokoření ze strany německých mocností, což byly pocity, které Britové a Francouzi jen podporovali.

Bosenská krize měla hluboké důsledky. Nenapravitelně otrávil rakousko-ruské vztahy, dále vyostřila vztahy mezi Rakouskem a Srbskem, Rakousko-Uhersko zatlačila do ještě větší závislosti na Německu a nastolila vzorec, v němž se krize stávaly testem proti sobě stojících spojeneckých systémů. Nejhorší ze všeho bylo to, že zahájila závody ve vyzbrojování pozemních vojsk, což byla v předcházejících desetiletích poměrně klidná aréna,

protože se větší pozornost věnovala námořnímu zbrojení. Počáteční podnět k těmto zbrojním závodům dalo Rusko, původně aby se vzpamatovalo z roku 1905, později však – v letech 1912-1913 – přijetím rozsáhlého programu, který měl do roku 1917 zajistit jasnou převahu nad oběma spojenými německými mocnostmi. Německo, které z různých důvodů nerozšiřovalo svou armádu úměrně k růstu populace, zahájilo její razantní zvětšování v roce 1913, stejně jako Francie, která zavedla tříletou službu. Do této soutěže, která se týkala nejen početních stavů armád, ale i zbraní, výcviku, útočných strategií a válečných plánů, se nechaly vtáhnout dokonce i Británie a Belgie. Soutěžit se pokoušelo rovněž Rakousko-Uhersko, které však nemohlo uspět kvůli svým fiskálním a politickým problémům a dualistickému ústavnímu uspořádání a samo cítilo, že spadlo z pozice velké mocnosti. Itálie, která se o totéž snažila s ještě menším úspěchem, nikdy tohoto statusu nedosáhla. Se závody ve zbrojení šla militarizace diplomacie; všechny následné krize se prodlužovaly a vyznačovaly se stále většími úrovněmi napětí a antagonismy, obtížnými, neuspokojivými řešeními a snahou o vítězství vlastního bloku.

Příkladem může být druhá marocká krize (či „Agadirský incident“) z roku 1911. Původní podnět vyšel z Francie, která se pokusila dostat Maroko pod svou přímou kontrolu, což bylo porušením nedávných smluv; Německo odpovědělo diplomacií dělového člunu, aby podpořilo své požadavky na kompenzaci. Britské varování obou stran, ale důraznější směrem k Německu, aby neuzavíraly žádnou dohodu s vyloučením Británie, jen ještě zvýšilo napětí a sázky. V konečném uspořádání připadlo Maroko Francii a Německo získalo jen minimální kompenzace, ale hlavním výsledkem byla jen zvýšená německá frustrace, francouzský strach a upevnění pout mezi Británií a Francií, včetně námořní spolupráce a vojenských konzultací. Zabrání Maroka vyvolalo efekt sněhové koule, ve skutečnosti předvídaný a do jisté míry už předem připravený. Itálie, která nyní vydělávala na svém postavení mezi dvěma tábory a slibech z obou stran, uchvátila Lybii, která byla nominálně součástí osmanského území. Sama Lybie sice nepředstavovala žádnou konkrétní hodnotu, ale Itálie si zahraniční expanzí zvedala prestiž a uklidňovala právě probíhající domácí krizi. I když velmoci reagovaly chladně – Rakušané brali Itálii vážně jako svého nepřítele a s potěšením se dívali, jak obrací pozornost k severní Africe –, i tato agrese eskalovala. Itálie, neschopná pacifikovat nomádské kmeny v Lybijské poušti. Vyhlásila válku osmanskému sultanátu, formálně anexovala Lybii a přenesla své vojenské operace k Dardanelám a Bosporu a do východního Středozeří, kde se nacházela nejnebezpečnější ohniska napětí v Evropě.

Tento italský krok, který byl snad nejneodpovědnější jednotlivou akcí velké mocnosti před rokem 1914, vydláždil cestu k nejhorší předválečné krizi, zapříčiněné dvěma balkánskými válkami v letech 1912-1913. Rusko k ní v roce 1912 přispělo ustavením Balkánské ligy, v níž hrálo vedoucí úlohu a která nakonec zahrnovala Srbsko, Bulharsko a Řecko, a poskytovala Rusku výlučné vůdcovské postavení v balkánské politice. Francie, liknavě informovaná o této ruské iniciativě, v ní okamžitě rozpoznala recept na válku proti Osmanské říši a přímou výzvu Rakousku-Uhersku, ale v zájmu jejich spojenectví neprotestovala. Rusko balkánskou válku nechťelo (ve skutečnosti doufalo, že Turci se do Ligy zapojí), ale jeho balkánští klienti zajištění ruskou ochranou a vidící oslabování Turecka, přerušili své hořké vzájemné boje o Makedonii, aby společně zaútočili v říjnu roku 1912 na Turecko.

To spustilo léta trvající krizi, která byla příliš komplikovaná, abychom zde o ní pojednávali. Ze systematického hlediska evropská diplomacie, která nebyla schopna v poslední minutě zabránit válce, sice nakonec tak zvládala zabránit obecnému válečnému konfliktu, ale stěží lze říci, že Evropský koncert, jednající prostřednictvím londýnské konference, jíž předsedal britský ministr zahraničí Sir Edward Grey, kontroluje průběh nebo výsledky událostí. V listopadu se turecké síly překvapivě zhroutily, což donutilo Rusko zasáhnout, aby Bulhaři nebo Řekové neobsadili Konstantinopol, a Rakousko a Itálii, aby zastavily srbsko-černoohorsko-řecký postup do zamýšleného nezávislého albánského knížectví. Ani tlak Ruska a Konceru však nemohl zabránit nové válce, tentokrát mezi vítězi o rozdělení kořisti. V polovině roku 1913 Srbové a Řekové, k nimž se připojili Turkové a jež podpořila rumunská mobilizace a intervence, úplně porazili hlavního vítěze z roku 1912, Bulharsko, a většinu kořisti uchvátili. Tuto druhou válku ukončila v srpnu Bukurešťská smlouva, krize však trvala dále. Prodlužovaná rakousko-srbská konfrontace ohledně srbského záboru území vyčleněného pro Albánii přivedla tyto státy ke skutečné válce blíže než kdy dříve, a teprve rakouské ultimátum donutilo Srby se stáhnout.

Mír byl sice s vypětím všech sil zachráněn, ale změnila se evropská rovnováha moci. Rakousko-Uhersko utrpělo na Balkáně obrovskou porážku. Srbsko, jeho nejhorší nepřítel, vyšlo z těchto válek s téměř dvojnásobným územím a sebedůvěrou, kdežto Bulharsko jakožto protivník Srbska bylo vyčerpané a neschopné jednat. Osmanská říše, jediný stát, který nepředstavoval pro rakouské zájmy žádnou potenciální hrozbu, se nyní fakticky vytratila ze scény; Rumunsko, dosavadní tajný spojenec, o jehož přízeň se horlivě ucházely Rusko a Francie, se odcizovalo a dávalo najevo svou nezávislost. Itálie, nominálně spojenec, ale na Balkáně a na Jadranu ve skutečnosti protivník, s Rakouskem otevřeně soupeřila o kontrolu nad Albánií. Pokud jde o Rusko, to se sice mohlo radovat z obratu situace z roku 1909, ale své zisky pokládalo za nejisté, dokud se nerozšíří a neposílí Balkánská liga, a za neúplné, dokud nezíská kontrolu nad osudem Tureckých úžin. Proto zaměřilo své úsilí, nyní s otevřenou podporou Francie, na usmíření Srbska a Bulharska, na přesvědčování Rumunska a Turecka, aby vstoupily do Ligy, na udržení Rakouska-Uherska v izolaci a na omezení německého vlivu.

Na Západě, zvláště v Británii, se diplomacie Koncertu v letech 1912-1913 pokládala za úspěch a za návod pro zvládnání budoucích krizí. Británie omezila Rusko, Německo zadržovalo Rakousko, podařilo se

odvrátit obecnou válku a zachovat celkovou rovnováhu moci. Balkán nepředstavoval britský problém a nepříznivá situace Rakouska byla jen rakouskou a německou záležitostí. Nejhorší nebezpečí pro Británii, zběhnutí Ruska k Německu a výsledná kontinentální liga, se zdálo vzdálenější než kdy jindy. Z poněkud jiných důvodů byl spokojen rovněž francouzský prezident Poincaré. Dva alianční bloky přetrvaly neporušené a blok rusko-francouzský v té době vykazoval větší pevnost, efektivnost a úspěšnost než rakousko-německý. Klíčem k míru a bezpečnosti bylo udržet tyto bloky rigidní a nezměněné. Německo, které spolupracovalo s Británií v naději na prosazení britské neutrality *vis-à-vis* kontinentu, podlehl do konce roku 1913 pesimismu ohledně takového výsledku a neutěšené situace Rakouska-Uherska natolik, aby vyhovělo rakouské žádosti o důraznou podporu, aby zastavilo jeho úpadek.

Do roku 1914 tak byly nezbytné předpoklady míru systematicky přehlíženy, kdežto předpoklady války naplňovány. Spojenectví, které vedlo k úspěchům Trojdhody v imperialismu, se nyní účinně prosadilo i v Evropě; Rusko s Francií očekávaly, že do roku 1917 dosáhnou vojenské převahy, a Británie, přestože odmítala přímé spojenectví, stála s nimi pevně v jednom šiku, částečně aby udržela evropskou „rovnováhu“, ale hlavně ve snaze zachovat si přátelství, které bylo životně nezbytné pro její světové postavení. Mocensko-politické soupeření, kdysi rozptýlené po periferii, se nyní cíleně zaměřovalo na dvě nejnebezpečnější zlomové linie v Evropě, Porýní a Balkán. Flexibilita a proměnlivost aliancí byla nahrazena úmyslnou separací a opozicí vojenských bloků, které měly eliminovat nejistotu a chybné odhady, ale ve skutečnosti fungovaly tak, že ruskou politiku a osud svazovaly stále těsněji se Srbskem, Francii připoutávaly k Rusku, Německo k Rakousku-Uhersku a nakonec Británii k Francii. Nejdůležitější však bylo to, že Rakousko-Uhersko jako jeden z hlavních aktérů ze své hořké zkušenosti vyvodilo, že diplomacie Koncertu už přestala být prostředkem k zachování jeho velmocenského postavení a uspokojování životních zájmů, ale stala se fatální léčkou: ostatní velké mocnosti, včetně Německa, ji využívaly k tomu, aby přinutily Rakousko hradit kolektivní náklady mezinárodního uspořádání a stále více ochromovaly jeho schopnost jednat. Rakouská vláda se proto rozhodla přetušit spolupráci s Koncertem a zbrzdit úpadek prostřednictvím výrazné nezávislé akce a německá vláda, která si o situaci jediného zbývajícího spojence nečinila žádné iluze, se rozhodla ji podpořit.

Tento scénář, který ukazuje, do jaké míry se do roku 1914 už přestávala klást otázka, zda vypukne obecná válka, či nikoli, ale spíše kdy a jak, vypadá příliš deterministicky a jeho implikace, že Rakousko a Německo jednaly z beznaděje a po vyčerpání alternativ, zní jako stará a diskreditovaná omluva jejich postupu. Podobnou výtku však nelze vznést v souvislosti s bezprostředními příčinami války v takzvané červencové krizi, kterou zažehl atentát na arcivévodu Františka Ferdinanda, provedený bosensko-srbskými teroristy. Každé stadium této krize bylo náhodné; každé zahrnovalo vědomá rozhodnutí vlád, u nichž si lze představit, že by mohla vypadat jinak. To platí o rozhodnutí rakouské vlády změnit svůj původní akční plán, totiž přinutit Rumunsko, aby opět vstoupilo do spojenectví s Rakouskem a veřejně se k tomu přiznalo, a místo toho usilovat o eliminaci Srbska jako politického faktoru na Balkáně; o rakouském požadavku o německou podporu a následně vystavení bílanku šeku Německem; o rakouském ultimátu Srbsku a srbském rozhodnutí ho částečně odmítnout; o ruském doporučení tohoto odmítnutí a souhlasu s ním; o rakouském vyhlášení války Srbsku; o ruské částečné mobilizaci proti Rakousku, kterou následovala plná mobilizace proti Německu; o německém vyhlášení války Rusku; o německé realizaci Schlieffenova plánu prostřednictvím invaze do Francie a Belgie; i o britském vyhlášení války Německu. Během celého tohoto procesu udržovaly iniciativu centrální mocnosti, kdežto druhá strana jen reagovala; za vypuknutí války jsou tedy odpovědné právě ony.

Odpověď na otázku „Kdo začal válku?“ však přesto ještě není odpovědí na naši otázku „Co bylo příčinou války?“ V tomto případě musíme jít za obvyklé odpovědi, které jsou sice v různých aspektech pravdivé, ale rovněž nedostatečné, a snažit se získat odpověď, jež je jejich společným základem a poskytne nám hlubší vhled. Nabízejí se tři takové široké odpovědi, které v dosti velkém zjednodušení znějí následovně. Za prvé, válku zapříčinily Rakousko a Německo tím, že riskantně vsadili na lokální válku, aby se odškodnily za své ztráty a získaly nebo obnovily svou hegemonii v Evropě (za touto bezohlednou hrou, jak se často uvádí, ležela také touha prostřednictvím zahraničněpolitických vítězství zachránit nereformované domácí struktury). Za druhé, Evropa upadla do válečného konfliktu, protože se nahromadily neřešené konflikty, rivality, nesmiřitelné záměry a ambice, nenávisti, tlaky a propletené závazky, které opakovaně hrozily přerůst ve válku až se nakonec v této době vymkly kontrole. Třetí odpověď je bližší uspokojivému vysvětlení, ale ještě stále je nedostatečná: k válce došlo, protože pravidla, normy a praktiky evropské politiky se staly tak bezohledně soupeřivé, že samotné prostředky využívané k prevenci války ji ve skutečnosti pomáhaly přivolat. Alternativní odpověď, kterou zde nabízím a jež částečně zahrnuje a částečně odmítá všechny tři uvedené výše, je klamně jednoduchá: příčinou války byla všeobecná dlouhodobá neschopnost evropských vlád dělat jisté specifické věci nutné k udržení životaschopného míru, zatímco opakovaně dělaly věci, které pravděpodobnost války zvyšovaly, takže zdroje míru se nakonec vyčerpaly.<sup>1</sup>

Vysvětlení z hlediska rakousko-německé agrese, správné pro červencovou krizi, nepředstavuje celkovou odpověď z několika důvodů, z nichž zde můžeme zmínit jen ty nejdůležitější. Za prvé, vyhýbá se otázce, kde agrese začala a kdo útočil na status quo a kdo ho bránil. Počáteční agresivní akt v samotné krizi přišel ze strany Srbska a byl součástí státem podporovaného terorismu ve službách nacionalistického programu Velkého Srbska

a ideologie namířené proti samotné existenci Rakouska-Uherska. Tato odpověď rovněž ignoruje otázku, zda si Rakousko-Uhersko a Německo mohly v roce 1914 dovolit nějakým způsobem rázně nereagovat na svou situaci nebo zda se dalo očekávat, že tak neučiní, a jaké alternativy, které by nezahrnovaly riziko krize a všeobecné války, ještě existovaly. Nejdůležitější je však to, že tato odpověď s jejím rozlišováním agresora a bránícího se napadeného předpokládá, že tyto dvě strany v tomto kritickém okamžiku hrály dvě různé hry, jedna válečnou, druhá mírumilovnou, zatímco ve skutečnosti všichni aktéři hráli v zásadě stejnou hru podle stejných pravidel. Žádná mocnost netoužila po všeobecné válce, ale všechny ji dávaly přednost před jinými výsledky. Srbsko ji dávalo přednost před opuštěním svého protirakouského programu, Rakousko-Uhersko na ni přistupovalo raději než na další úpadek jeho postavení a bezpečnosti, Rusko už nechtělo zažít „pokoření“ jako v letech 1908-1909 ji upřednostnilo před zhroucením nebo odpadnutím svého posledního důležitého spojence a vyhlídkou na vojenskou převahu Francie a Ruska, Francie volila raději válku než ztrátu svého ruského spojence a současnou vojenskou nadřazenost Německa a Británie chtěla válkou předejít porážce nebo odpadnutí Francie a německé dominanci na kontinentu. Existující trendy (protože status quo v mezinárodní politice je vždy tvořen nějakými trendy, na nichž se zakládají kalkulace, není to statický stav) viděli všichni podobným způsobem a vyvozovali z nich, že hra se v blízké budoucnosti přiblíží zlomovému bodu. Tři mocnosti, které před sebou viděly vítězství, si přály „mírovou“ kontinuitu „statu quo“. Další dvě se cítily ohroženy porážkou a byl rozhodnutý ho změnit.

Navíc všechny vyžadovaly od „míru“ to stejné: aby soupeři akceptovali jejich vítězství. Rakousko-Uhersko a Německo v roce 1914 ve snaze rozpoutat lokální válku nepochybně riskovaly vypuknutím války všeobecné a v určitém smyslu se pro ni rozhodly. Ale jejich protivníci v dlouhodobější perspektivě hráli podobně riskantní hru. Srbsko a Rusko sázely otevřeně, Francie a Británie pokud možno nenápadně (Británie se snažila ani o tom nepřemýšlet) na to, že odchod Rakouska-Uherska ze scény, který všichni předvídali, proběhne bez rozruchu a že Německo bude akceptovat jak tento odchod, tak výslednou nadřazenost svých nepřátel. Byla to hra na první pohled méně agresivní, ale stejně tak riskantní a nerozumná jako hra rakousko-německá. V určitém smyslu šly tady evropské mocnosti do války, protože uvažovaly podobně a navzájem se shodovaly.

S tvrzením, že válka vyplynula z vršicích se tlaků, napětí, nepřátelství a krizí, dokud se nakonec jedna nevymkla z rukou, je prostě ta potíž, že existuje příliš mnoho dokladů přímo vedoucích k závěru, že vlády jednaly na základě určitých kalkulací. Věděly, co dělají, jakkoli intenzivně mohly cítit, že nemají jinou volbu. To zdánlivě potvrzuje třetí vysvětlení: válka nastala, protože imperialismus, masová politika, horlivý nacionalismus, vražedná ekonomická konkurence, mohutné závody ve zbrojení a sociální darwinismus vnesly do mezinárodních vztahů přílišnou bezohlednost, která znemožňovala mírový kompromis a koexistenci. Jistě, tato odpověď je pravdě bližší; zdá se, že k ní ukazuje i tento esej. Přesto jsou zde opět doklady ukazující, že takové podmínky nastávaly už dlouho před rokem 1914 a že ani v tomto roce nebyly vlády na jejich šachovnici jen bezmocnými figurkami.

Hlubší odpověď nespočívá ve zjištění, co v roce 1914 triumfovalo – duch hráčství *va banque* v mezinárodní konkurenci –, ale co se nakonec vytratilo – prostředky a instituce k omezování sázek, zajišťující, aby konkurence zůstala v rámci tolerovatelných limitů. Jinými slovy, lépe je neptat se „Co zapříčinilo válku v roce 1914?“, ale „Co znemožňovalo válku do roku 1914 a déle ji už znemožňovat nemohlo?“<sup>2</sup>

První světová válka se často vysvětluje jako důsledek růstu německé moci a snahy získat hegemonii, takže zachovat mír mohlo tehdy účinnější odstrašování (například jasné předběžné varování ze strany Británie, že se postaví za Francii). Ale Německo a Rakousko-Uhersko si uvědomovaly, že v mocenské soutěži v roce 1914 nevíteží, ale prohrávají; zejména Německo pak vidělo ve válce svou poslední dobrou příležitost odvrátit porážku v blízké budoucnosti. Němci navíc předvídali, že Británie do války dříve či později vstoupí a počítali s tím. A co je nejdůležitější, odstrašování, které nepochybně pomáhalo zastavit Evropu na pokraji války při dřívějších příležitostech, se uplatňovalo i v roce 1914, ale nemělo žádoucí účinek. Osudovým problémem byla absence nikoli odstrašování, ale záruk. Evropa zůstávala obecně vzato mírová po celé devatenácté století nikoli přirozeným působením rovnováhy moci, ale jejími omezeními – systémem pravidel, norem a praktik, které umožňovaly aktérům, zejména velkým mocnostem, při svém jednání předpokládat, že soupeření a konkurence, přestože jsou nevyhnutelné, je nezničí. Původní vídeňský systém garancí se rozpadl a byl opuštěn, ale objevily se nové nebo zbývaly ještě jiné verze kombinace odstrašování/záruk vzbuzující dostatečnou důvěru, aby udržely systém v chodu. Do roku 1914 se tato víra vytratila a nahradilo ji přesvědčení, že v příští, nevyhnutelné válce se bude bojovat nikoli v rámci limitů stanovených vládami, ale na život a na smrt celých národů. Toto přesvědčení pomáhalo odsouvat válku až do roku 1914 a pak ji přivodit. Fond záruk a vzájemných omezení se vyčerpal; naděje na mír se u všech zakládaly na tom, že přimějí ostatní, aby akceptovali neakceptovatelné. Červenec roku 1914 se vyznačuje nejen vypuknutím války, ale vyprázdňením míru.

#### Poznámky:

Uveďme si analogii: je to podobné, jako bychom při vysvětlování selhání srdce nějakého člověka s následkem smrti přecházeli od konstatování a) příčinou bylo přepínání, k b) byla to koronární trombóza zapříčiněná ucpanou artérií, pak k c) vyplývalo to z dlouhodobě vysokého krevního tlaku a nakonec k d) příčina spočívala v trvalé jeho neochotě dát na radu medicíny nebo lékaře ohledně kouření, životosprávy a tělesného cvičení.

Můžeme sice připustit, že první tři vysvětlení jsou vesměs pravdivá, ale stále trvat na tom, že jen poslední je uspokojivé z lidského a historického hlediska.

Abychom se uchýlili k jiné medicínské analogii: je to podobné, jako bychom se ptali nikoli na to, jaká konkrétní choroba pacienta zabila, ale proč jí jeho bránci se tělo podlehl.